KUCHUNGUZA DHIMA ZA METHALI ZINAVYOENDELEZA ELIMU YA JADI. MFANO KUTOKA JAMII YA WAPARE WA SHIGHATINI MWANGA

SADI HATIBU

TASNIFU ILIYOWASILISHWA KWA MASHARTI YA KUPATIWA SHAHADA YA UZAMILI (M.A: KISWAHILI - FASIHI) YA CHUO KIKUU HURIA CHA TANZANIA

2017

ITHIBATI

Aliyesaini hapo chini anathibitisha kwamba ameisoma na anapendekeza tasnifu hii inayoitwa ***"Kuchunguza Dhima za Methali Zinavyoendeleza Elimu ya Jadi. Mfano Kutoka Jamii ya Wapare wa Shighatini Mwanga",*** ikubaliwe kwa minajili ya kutahiniwa ili kutunukiwa shahada ya uzamili (MA: Kiswahili - Fasihi) ya Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.

……………..………………………….

Profesa, T.Y.S.M Sengo

……………………………….…………

Tarehe

HAKIMILIKI

Hairuhusiwi kuiga au kunakili kwa namna yoyote ile Tasnifu hii kwa ajili yoyote kama vile Kieletroniki, Kurudufu nakala Kurekodi au njia yoyote nyingine bila ya idhini ya Mwandishi au Chuo Kikuu Huria Kwa Niaba.

IKIRARI

Mimi **Sadi Hatibu**, ninathibitisha kuwa, tasnifu hii ni kazi yangu mwenyewe. Kazi hii, haijawahi kuwasilishwa katika Chuo Kikuu kingine chochote, kwa ajili ya kutunukiwa Shahada yoyote.

…………………………………

Saini

…………...................................

Tarehe

TABARUKU

Kinywa ninakifungua, na sineni kichiriku
Kwani sasa naugua, mchana hadi usiku
Maradhi yatapungua, nikiyanena si chuku
Mbizi za nchi kavuni, zitatupujua nyuso

Kila mtu ana kwao, aso kwao ni mtumwa
Japo pawe ni mwambao, ni bora patapo pimwa
Kama kwako Mgagao, kunakotoa utumwa
Tuvipende vilo vyetu, vya kigeni muru tupu

Tanzania ndipo kwetu, toka enzi za mababu
Binadamu wenye utu, walosheheni adabu
Ndizo dasturi zetu, binadamu siyo dubu
Tusipelekwe upogo, na mahasidi viroja

Tamaduni zetu bora, wenyewe tunazitweza
Tusijigeuze vyura, wa fukara wa kuwaza
Walo Pwani na wa Bara, kitatange siyo chaza
Tusiwe duni perege, kwa kuhofia mandobe

Fasihi yetu ni tamu, yenye nyingi zetu kunga
Taalimu ya kudumu, alimu hawezi pinga
Halaiki mfahamu, fasihi yetu yajenga
Tusijifiche mwaloni, ni maficho ya manyigu

Unyago jando tambiko, zote tamaduni zetu
Twamwachia Yushenko, ayabanange ya kwetu
Ili tuwe watu koko, tupoteze hadhi zetu
Aliyeruka mdudu, tumtoe bumbuazi

Nayakatiza maneno, hayo machache shikeni
Ili tuwe wa mfano, ladha ya utamaduni
Masharubu ya Mreno, yasitutie gizani
Ya kwetu ndiyo ya kwetu, sikieni wanakwetu

SHUKURANI

Kwa dhati ya moyo wangu, ninapenda kumshukuru Mwenyenzi Mungu, Muumba wa Ardhi na Mbingu, na vyote vilivyomo ndani yake. Yeye Ndiye Aliyenijaalia kuwa na afya njema ambayo ni mtaji katika utekelezaji wa shughuli zangu, utafiti huu ukiwamo.

Prof. Dkt. Sheikh T. Sengo, anastahiki kuwa kinara katika orodha ya washukuriwa kwenye kazi hii. Licha ya kazi nyingi alizonazo za kuwahudumia watu wengi wanaohitaji miongozo mingi kutoka kwake, amekuwa akinipatia ushirikiano mkubwa katika hatua zote za ukamilishaji wa tasnifu hii. Umakini wake uliyotawaliwa na busara nyingi katika kuongoza na kukosoa, pamoja na kunitia moyo kwa nia ya kunifikisha kwenye mafanikio, ni miongoni mwa vitu vilivyonitia nguvu na ari ya kusonga mbele kila nilipokaribia kukata tamaa kutokana na uzito wa kazi.

Hali kadhalika, ninapenda kutoa shukurani zangu za dhati, kwa Mhadhiri Silau, G. wa Chuo Kikuu cha Eckernforde Tanga, kwa mwongozo wake na kunitia moyo katika uwandaaji wa pendekezo la utafiti hadi kufikia hatua hii ya kuukamilisha utafiti huu.

Mwalimu J.A. Kisanji, naye, anastahiki shukurani za dhati kutokana na miongozo mbalimbali aliyonipatia, na kunitia moyo, mambo ambayo yamekuwa na mchango mkubwa katika kufanikisha tasnifu hii.

Vile vile, ninapenda kutoa shukurani zangu, kwa familia yangu, hususan mke wangu Sheila, ambaye amekuwa ni nguzo muhimu ya kuniwezesha kuifanya kazi hii kwa bidii kubwa na utulivu.

Pia, nitakuwa mwizi wa fadhila, kama nitashindwa kuwashukuru watu wote, ambao kwa namna moja au nyingine, wameniwezesha kukamilisha kazi hii. Sitaweza kuwataja mmoja mmoja, bali wote kwa pamoja, shukrani zangu ziwafikie.

IKISIRI

Utafiti huu unahusu Kuchunguza Dhima za Methali zinavyoendeleza Elimu ya jadi. Mfano Kutoka Jamii ya Wapare wa Shighatini Mwanga. Utafiti huu umeongozwa na nadharia ya Fasihi Ina Kwao. Kwa upande wa mbinu za kukusanyia data, mtafiti ametumia mbinu ya umakinifu, usaili, hojaji, kusoma machapishi na wasaidizi katika kukusanya data. Matokeo ya utafiti huu yanaonesha kuwa, kundi la watu, wanaozingatia mila na dasturi za Kipare, ikiwa ni pamoja na matumizi ya methali za Kipare wanakuwa na maadili mazuri. Imebainika kuwa, kumekuwa na kushuka kwa maadili katika jamii ya Wapare kwa kadiri siku zinavyosonga mbele. Hali hiyo imesababishwa na hali ya vijana wengi kupuuza mila za Kipare na wazee kutotia juhudi kubwa katika kuzirithisha mila zao kwa vijana wao. Pamoja na kuwapo kwa matumizi ya methali katika baadhi ya shughuli za kimila, matumizi hayo hayatoshelezi mahitaji ya jamii na hivyo, kuchangia kushuka kwa maadili mema. Kazi hii ya utafiti imeziainisha methali katika makundi kulingana na uelekeo wa dhima zake, kama ilivyofafanuliwa, katika sura ya nne ya utafiti huu. Dhima kuu ya methali hizo imeonekana kuwa, ni kuielimisha jamii. Makundi mengine yaliyoainishwa ni methali zinazohimiza uwajibikaji na kuepuka uvivu, methali za kuwatakia watu kheri na baraka, methali za kuwalaani watendao maovu, methali za kuhadharisha na kuelekeza, methali zinazotaja utu wema na uhusiano mzuri, na kundi jingine ni la methali, zinazozungumzia uhusiano na ushirikiano. Kila taifa linahakikisha, jamii ya watu wake, inakuwa katika hali ya amani, utulivu na maadili mema. Kulingana na methali zilizochambuliwa, nyingi zimegusa masuala hayo ya maadili mema kwa jamii. Hivyo, methali zinaonekana kuwa nguzo muhimu, kwenye ustawi wa maisha ya kila siku ya jamii.

YALIYOMO

ITHIBATI .... **ii**

HAKIMILIKI .... **iii**

IKIRARI .... **iv**

TABARUKU .... **v**

SHUKURANI .... **vi**

IKISIRI .... **viii**

ORODHA YA MAJEDWALI .... **xiii**

ORODHA YA VIAMBATANISHI .... **xiv**

SURA YA KWANZA **1**

UTANGULIZI **1**

1.1 Utangulizi 1

1.2 Usuli wa Mada 1

1.3 Vyanzo Vya Methali 2

1.4 Uainishaji wa Methali 6

1.5 Khitimishi 9

1.6 Elimu Ya Jadi 9

1.7 Tatizo La Utafiti 10

1.8 Tamko La Tatizo La Utafiti 11

1.9 Lengo Kuu la Utafiti 12

1.10 Madhumuni Mahususi 12

1.11 Maswali ya Utafiti 12

1.12 Umuhimu wa Utafiti 12

1.13 Khitimishi 13

SURA YA PILI 15

UTALII WA KAZI TANGULIZI NA MKABALA WA KINADHARI 15

2.1 Utangulizi.. 15

2.2 Utalii wa Kazi Tangulizi.. 15

2.2.1 Pengo la Kuzibwa na Utafiti 19

2.3 Mkabala wa Kinadharia 20

2.4 Nadharia ya Fasihi Ina Kwao 21

SURA YA TATU.. 23

MBINU ZA KUKUSANYIA DATA NA VAFAA VYA UTAFITI 23

3.1 Utagulizi.. 23

3.2 Mbinu za Kukusanyia Data... 23

3.2.1 Umakinifu 23

3.2.2 Usaili.. 23

3.2.3 Hojaji 24

3.2.4 Kusoma Machapishi 24

3.2.5 Wasaidizi Katika Kukusanya Data.. 24

3.3 Ukusanyaji wa Data.. 25

3.3.1 Data za Awali.. 25

3.3.2 Data za Upili 25

3.4 Eneo La Utafiti.. 25

3.5 Walengwa wa Utafiti.. 25

3.6 Usampulishaji.. 26

3.7 Vifaa Vya Utafiti 27

3.8 Vikwazo Vya Utafiti na Utatuzi Wake 27

SURA YA NNE 29

UWASILISHAJI NA UCHAMBUZI WA DATA........ 29

4.1 Utangulizi........ 29

4.2 Uwasilishaji wa Data 29

4.3 Uchambuzi wa Data 29

4.3.1 Methali za Kuelimisha 38

4.3.2 Methali Zinazohimiza Uwajibikaji........ 51

4.3.3 Methali za Kuwatakia Watu Kheri na Baraka 54

4.3.4 Methali za Kuwatakia Laana Watendao Maovu 58

4.3.5 Methali za Kuonya/Kuhadharisha na Kuelekeza 64

4.3.6 Methali Zinazotaja Utu Wema na Uhusiano Mzuri 72

4.3.7 Methali Zinazotaja Imani ya Mwanadamu kwa Mungu........ 80

4.3.8 Methali Zinazolinganisha Tabia za Watu na Wanyama........ 87

4.3.9 Methali Zinazotaja Hali, Nyakati na Mahali........ 93

4.3.10 Methali Zinazohusu Ushirikiano 98

4.3.11 Khitimishi 101

4.4 Usanii Uliyobainika Katika Methali za Kipare........101

4.4.1 Tamathali za Usemi........103

4.4.2 Mbinu za Kisanii 108

4.4.3 Taswira Katika Methali za Kipare........115

4.4.4 Khitimishi 119

SURA YA TANO 120

KHITIMISHI NA MAPENDEKEZO 120

5.1 Khitimishi 120

5.2 Mapendekezo 122

MAREJELEO 124

VIAMBATANISHI 139

ORODHA YA MAJEDWALI

Jedwali Na. 3.1: Wakaazi Waliotafitiwa 26

Jedwali Na. 4.1: Umri wa Watumiaji Wakuu wa Methali za Kipare kwa Sasa 30

Jedwali Na. 4.2: Kuongezeka au Kupungua kwa Matumizi ya Methali za Kipare .. 31

Jedwali Na. 4.3: Mafunzo Yanayotolewa Kupitia Methali 33

Jedwali Na. 4.4: Juhudi Zinazofaa Kuendelezeya Matumizi ya Methali.................. 35

Jedwali Na. 4.5: Umuhimu wa Kuendeleza Methali 37

Jedwali Na. 4.6: Dhima za Methali za Kipare katika Kuendeleza Elimu ya Jadi 38

ORODHA YA VIAMBATANISHI

Kiambatanishi 1: Mifano ya Maswali..139

Kiambatanishi 2: Methali za Kipare 140

Kiambatanishi 3: Picha za Matukio Kwenye Ukusanyaji wa Data 155

Kiambatanishi 4: Baadhi ya Viumbe Wanaopatikana kwenye Mazingira ya Wapare na Methali Zao..159

Kiambatanishi 5: Baadhi ya Zana mbalimbali zinazopatikana kwenye jamii ya Wapare na methali zake...164

Kiambatanishi 6: Viungo Vya Mwili wa Binadamu na Methali Zinazohusiana Na Viungo Hivyo 166

Kiambatanishi 7: Jamii ya Wapare wa Mwanga na Same na Historia Yao kwa Ufupi 169

Kiambatanishi 8: Maelezo ya Maneno Yaliyotumika 175

Kiambatanishi 9: Wilaya za Mwanga na Same-Makaazi ya Wapare....................176

SURA YA KWANZA

UTANGULIZI

1.1 Utangulizi

Utafiti huu unahusu Kuchunguza Dhima za Methali Zinavyoendeleza Elimu ya Jadi. Mfano Kutoka Jamii ya Wapare wa Shighatini Mwanga. Sura hii inahusu Usuli Wa Mada, Tamko La Tatizo La Utafiti, Lengo Kuu La Utafiti, Madhumuni Mahususi, Maswali ya Utafiti na Umuhimu Wa Utafiti.

1.2 Usuli wa Mada

Madumulla (1995) anaeleza kuwa, methali ni semi ambazo zilikuwapo kabla ya ugunduzi wa tarehe. Roger Wescott, katika harakati zake za kufanya jaribio la kuandika kalenda ya methali, anaeleza kuwa, methali ni umbo la sanaa ambalo, ni la zamani kuliko epiki (masimulizi marefu) yaliyokuwapo tangu miaka 5,000 iliyopita. Methali ni kitanzu cha karibuni zaidi kuliko vitendawili. Methali zilikuwapo zaidi ya miaka 10,000 iliyopita na vitendawili vilikuwapo zaidi ya miaka 15,000 iliyopita. Licha ya methali kuwapo kwa muda mrefu, bado haifahamiki vizuri ni lini hasa methali zilianza kuwapo. Hii ni kwa sababu, hakuna ushahidi wa kutosha juu ya jambo hilo.

Mulokozi (1989) anasema kuwa, methali ni semi fupi fupi zenye kueleza kwa muhutasari, fikra au mafunuo mazito yanayotokana na uzoefu wa jamii. Mafunzo yanayopatikana kutokana na methali ni muhimu sana ingawa methali zenyewe huwa fupi. Kazi mbalimbali za fasihi zinaweza kufupishwa kwa methali na pia methali zinaweza kuwa chanzo cha kazi nyingine za kisanaa. Hivyo, methali na kazi nyingine za kisanaa zinategemeana.

Katika jamii zote za ulimwengu, methali ni kijitanzu cha sanaa za kijadi, ambacho, kimetokana na uzoefu uliofanyiwa mchujo na jamii yenyewe na kupata ithibati ya kutumiwa kushughulikia mambo ya kiuchumi, kisiasa, kijamii na kiutamaduni. Katika kuhakikisha kuwa methali ni tawi muhimu lenye utajiri wa maarifa, yenye nafasi muhimu kwa mwanadamu, wataalamu wameanzisha tawi la taaluma linaloshughulikia methali, liitwalo Peramiolojia. (Mlugu 2011).

Wataalamu wengi wamefanya jitihada kubwa kuchunguza na kukusanya methali za jamii zao. Baadhi ya wataalamu ambao wamechunguza methali za kijadi ni pamoja na; Madumulla (1995) kutoka jamii ya Wahehe, Mlugu (2011) kutoka jamii ya Wasambaa, Nestor (1978) kutoka jamii ya Wahaya, Wanjohi (1997) kutoka jamii ya Wakikuyu, Mphande (2001) kutoka jamii ya Watonga- Malawi na Mbonde (2004) kutoka jamii ya Wangoni.

1.3 Vyanzo Vya Methali

Mlugu (2011) anaeleza kuwa, shughuli na mienendo ya wanadamu, ndivyo vyanzo vikuu vya methali. Kwa mfano; Shughuli za kiuchumi. Shughuli za uzalishaji mali zinawawezesha wanajamii kupata mahitaji yao ya msingi. Kupitia shughuli hizo, methali nyingi zimeibuliwa. Wafanya biashara wana methali zinazoakisi biashara. Mfano; *Biashara asubuhi, jioni mahesabu*.

Wakulima nao husema,

Jembe halimtupi mkulima.

Wapare kama zilivyo jamii nyingine wanazo methali zinazohusu shughuli zao za kiuchumi.

Methali; Eidima loa ipere, hata nguluma eraidima.

Tarijama; Awezaye kuvua perege, hata kambare anaweza.

Methali; Heliwa, hehirwa.

Tarijama; panapoliwa, panafanywa kazi.

Ibada au tambiko ni chanzo kingine cha methali. Wanadamu wengi wanaamini uwapo wa Mwenyezi Mungu. Wanadamu wanamtegemea Mwenyezi Mungu kwa kuwa, yeye ndiye anayesimamia maisha yao. Wanaadamu huomba msaada kwa Mwenyezi Mungu katika maisha yao ya kila siku. Pia, hutoa shukurani zao kwa Mwenyezi Mungu kutokana na neema nyingi wazipatazo kutoka kwa Mungu, Muumba wao.

Hayo hufanywa kwa wote wenye imani ya uwapo wa Mwenyezi Mungu. Kwa waliokufuru, hawatambui neema nyingi za Muumba wao na mwisho wao, utakuwa mbaya kwani watadumu motoni. Kutokana na imani ya Mwenyezi Mungu, Wapare wana methali zinazohusiana na ibada na imani ya uwapo wa Mwenyezi Mungu (Marisa 2009).

Mfano; Methali*;*

Methali: Hethina ethikodeka, he kikoda vafumwa.

Tarijama; Hakuna asiyeinama, kwa yule anayewainamisha wafalume.

Methali; Mrungu ni Ikamba.

Tarijama; Mungu, ni Mwamba.

Tiba ni chanzo kingine cha methali. Kuna tiba za aina nyingi, zikiwamo zile zitokanazo na mimea na wanyama. Methali zinazohusiana na mambo ya tiba, zinawaongoza wanajamii kuhusu taratibu za matumizi ya dawa, nakadhalika. Mfano;

Methali; Ekuvwira mdhighi wa ijegho, wanambanja.

Tarijama; Akwambiaye dawa ya jino, ilimponya.

Jambo jingine, ambalo ni chanzo cha methali ni suala la maadili. Jamii yoyote iliyostaarabika hujivunia uwapo wa maadili mema. Hii ni kwa sababu, iwapo jamii itakumbwa na tatizo la mmomonyoko wa maadili, jamii hiyo itaenda upogo katika nyanja zote za kimaisha, yaani kisiasa, kiuchumi, kijamii na kiutamaduni. Methali nyingi zimeibuliwa ili zitoe mwongozo, wa namna ya kuendesha na kujenga jamii bora na hivyo, kuiepusha na madhara yatokanayo na ukosefu wa maadili mema. Wapare, wanazo methali ambazo ni hazina kubwa katika kuelekeza maadili mema na kuhadharisha juu ya hatari ya kukosekana kwa maadili mema.

Mfano; *Methali; Teta nenzo, hako hakedhiwe.*

Tarijama; Ongea na watu vizuri, kwako kuwe na wageni.

Methali; Mbora ethiekwe, egera thoni.

Tarijama; Msichana asiyefundwa, hutia aibu.

Marisa (2009) anasema, mambo yanayohatarisha usalama wa watu ni miongoni mwa vyanzo vya methali. Mambo ya khatari yasipochukuliwa hadhari, husababisha mtafaruku mkubwa miongoni mwa wanajamii. Wakati mwingine, mambo ya khatari yanapotokea, huacha kumbukumbu ya kudumu maishani. Majanga kama vita, mauaji, magonjwa na njaa ni maadui wa maisha ya watu hivyo, kuifanya jamii iibue methali kuhusu mambo hayo, ili kuepusha yasitokee tena. Mfano wa methali za Kipare zinazohadharisha kuhusu mambo ya khatari;

Methali; Ukachedha na kirundu, kikutunga metho.

Tarijama; Ukicheza na mjinga, atakutoboa macho.

Methali; Madhi yehoie, niyo yetheja.

Tarijama; Maji yaliyotulia, ndiyo yanayozamisha.

Matabaka ya watu ndani ya jamii ni chanzo kingine cha methali. Mgawanyiko wa watu kwa vigezo tafauti ni jambo lisiloepukika. Wapo wakwasi watumiao ukwasi wao kwa anasa zisizo kifani, walao na kusaza vyakula kwenye sahani za thamani, wakabakisha vinywaji kwenye bilauri zao, kisha huvimwaga, wajuawo shibe, kamwe hawajui njaa wala hawajui kutembea maungo nnje, kwa kukosa walau kaniki ya kusitiria siri zao. Kwa upande wa pili, wapo walala hoi, waishio mithili ya mbayuwayu na chiriku wa mwituni, wasaka tonge, kama awaitavyo Mohammed Khatib, ndani ya Wasakatonge, wote hawo wamo ndani ya jamii. Ikiwa uadilifu hautazingatiwa, mgawanyiko huo husababisha wenye nguvu na uwezo mkubwa kutumia vibaya uwezo wao kwa kuwafanya fukara, walala hoi, wasakatonge, kuwa vitega uchumi vyao badala ya kuonekana kama wanadamu wenzao. Methali zinazotokana na matabaka ya watu katika jamii, zinaonesha hali ya kutukuzwa kwa wenye uwezo mkubwa na kuwadunisha wanyonge. Mfano methali za Kiswahili husema; *Mwenye nguvu, mpishe.*

Ng'ombe wa maskini, hazai.

Kwenye jamii ya Wapare, methali zinazoonesha matabaka ni pamoja na hizi zifuatazo;

Methali; Mwana wa mkiva, einkwa imaghe lechuhie.

Tarijama; Mtoto wa fukara, hupawa panga butu.

Methali; Mwana wa mkiva ethibanda.

Tarijama; Mtoto wa fukara, hanenepi.

Kwa jumla, methali zina vyanzo vingi, kwa sababu, methali zinatumika katika vipengele vyote vya maisha ambavyo, vinajumuisha mambo mengi. Mifano michache iliyotolewa, inawakilisha maeneo mengine, ambayo, yana hazina kubwa ya methali.

1.4 Uainishaji wa Methali

Uainishaji wa methali ni namna ya kuzipanga methali katika makundi kutegemea sifa zinazozifanya methali kufanana. Kuna sifa bainifu ambazo, husaidia kuzitambua na kuziainisha methali. Sifa hizo, zinaweza kuwa mbinu za lugha iliyotumiwa au sifa za kimuundo. Taaluma ya Paremiolojia huziweka methali katika makundi kwa kutumia vigezo tafauti. Wamitila (2003) anaziainisha methali kwa kutumia vigezo vifuatavyo;

(a) Kigezo cha Kimaana

Katika kigezo hiki, thamani ya methali ni ile maana na ujumbe unaotolewa kwa jamii. Ili kuzielewa methali, ni lazima kutafautisha maana kuu zinazojitokeza. Kuna maana ya juu na maana ya ndani. Maana ya juu (maana sahili), inapatikana kwa kufahamu maana ya maneno yanayotumika kuunda methali husika.

Maana ya ndani, (maana batini/ iliyofichwa), inajulikana baada ya kufafanua na kuelewa tamathali zilizotumika kuunda methali husika. Baadhi ya methali huwa na maana sahili pekee na nyingine huwa na maana batini. Ifuatayo ni mifano ya tamathali za semi kwenye methali;

I. Methali za Kitashbiha

Kawaida, ni kama sheria.

Jambo usilolijua, ni kama usiku wa giza.

II Methali za Kitashihisi

Siri ya mtungi, aijua kata.

Joto la jiwe, alijuaye mjusi.

III Meethali za Kiishara

Kinywa, jumba la maneno.

Chanda chema, huvikwa pete.

(b) Kigezo cha Kimuundo/ Kimtindo

Njogu na Chimera (1999) wanakitumia kigezo hiki kudokeza uhusiano baina ya methali na ushairi. Sifa za kimuundo/ kimtindo, zinatumika kuainisha methali katika makundi tafauti. Makundi hayo hujumuisha methali zenye matumizi ya tanakali sauti, takriri, ukinzani wa maneno au tabaini, mchezo wa maneno, vina na mizani pamoja na mbinu nyingine za kisanii. Sifa ya urari wa vina na mizani inayojitokeza kwenye ushairi, inasadifu methali nyingi.

I. Takriri

Mzaha mzaha, hutumbuka usaha.
Chelewa chelewa, utakuta mwana si wako.
Kuzaa mwana si kazi, kazi kulea mwana.

II. Tanakali sauti

Chururu, si ndo ndo ndo.

Bandu bandu, humaliza gogo.

III. Mfululizo sauti

Kibaya chako. si kizuri cha mwenzio.

Padogo pake, si pakubwa pa mwenzake.

IV. Vina na mizani

Haba na haba, hujaza kibaba.

Akuitaye kajaza, ukikawia atapunguza.

V. Mchezo wa maneno

Pema usijapo pema, ukipema si pema tena.

Ukiona neno, usiseme neno, ukisema neno, utapatwa neno.

(c) Kigezo cha Kialfabeti/ Kiabjadi

Kigezo cha kialfabeti, hutumika kuzipanga methali kwa kuzingatia herufi zake za mwanzoni. Msingi wa kigezo cha kialfabeti, hauelezi chochote kuhusiana na muundo, dhamira au sifa za methali kimtindo. Wataalamu wengi wanaokusanya methali, hukitumia kigezo hiki. Abdu (1978), Ndalu na King'ei (1989) na Wamitila (2003), ni miongoni mwa wataalamu wanaokitumia kigezo hicho kwenye kamusi za methali.

(d) Kigezo cha Kiuamilifu/ Kiutenda kazi

Uamilifu ni utekelezaji wa malengo au wajibu fulani. Jambo la msingi ambalo linazingatiwa katika kigezo hiki, ni ile kazi inayofanywa na methali. Kwa hiyo, msisitizo mkubwa umewekwa kwenye kipengele cha kijamii au kisosholojia cha methali. Kwa hali hiyo, methali hutumiwa kufunza, kuadibu, kushauri, kuonya na kuelekeza. Kama ilivyo katia kigezo cha kidhamira, kigezo cha kiuamilifu, hakimzuii mtumiaji wa methali, kuzitumia methali katika hali na mazingira tafauti.

(e) Kigezo cha Kimuktadha/ Kidhamira

katika uainishaji wa methali kwa kigezo hiki, dhamira ya methali hutumika kama msingi wa kuiweka methali husika kwenye kundi maalumu. Kupitia kigezo hiki, methali zinazolenga masuala yanayofanana, zinawekwa katika kundi moja.

Mfano;

Umasikini; Dau la mnyonge, haliendi joshi
Ng'ombe wa masikini, hazai

Tabia; Heshima, si utumwa
Kiburi, si maungwana
Lia na tabia yako, usilaumu wenzako

Hasira; Hasira za mkizi, furaha ya mvuvi
Hasira, hasara

1.5 Khitimishi

Kuna mwingiliano kati ya jamii moja na nyingine. Mwingiliano wa jamii, husababisha methali nyingi za jamii tafauti kufanana kiumbo na hivyo, kuzifanya zionekane kama zimetafsiriwa kutoka lugha moja hadi nyingine. Mambo ya kitamaduni, uchumi, historia na kijamii, kwa jamii zenye uhusiano wa karibu, huzalisha methali zinazoshabihiana, ambazo hutumika kwa jamii zote husika. Methali zina vyanzo vingi, kwa sababu, methali zinatumika katika vipengele vyote vya maisha ambavyo, vinajumuisha mambo mengi. Mifano hiyo michache, inawakilisha maeneo mengine, ambayo, yana hazina kubwa ya methali.

1.6 Elimu Ya Jadi

Locke (1693) anaeleza kuwa, elimu ya jadi ilianza karne nyingi zilizopita. Elimu hiyo ilianza mara tu wanadamu walipoanza kujifunza mambo mbalimbali ya kuwawezesha kuyaendesha maisha yao. Elimu ya jadi inahusu mila na dasturi za jamii zinazosimamia maisha ya kila siku. Elimu ya jadi imekuwa ikirithishwa kutoka kizazi kimoja hadi kingine. Elimu ya jadi tangu zamani imekuwa ikitolewa zaidi kwa njia ya mdomo (masimulizi) na kuiga. Fasihi simulizi kupitia tanzu zake kama vile

hadithi, nyimbo na miiko ni miongoni mwa mambo yatumikayo kuenezea elimu ya jadi. Kila jamii ina namna yake ya utoaji wa elimu ya jadi japo baadhi ya njia za utoaji wa elimu hiyo, huweza kufanana kutoka jamii moja na nyingine.

Marisa (2009) anaeleza kuwa, jamii ya Wapare hutumia fasihi kutolea elimu ya jadi. Miongoni mwa kazi za fasihi zitumikazo kutolea elimu ya jadi ni pamoja na nyimbo, methali, mafumbo na miiko mbalimbali. Mbali na kwenye mazungumzo ya kawaida, fasihi hiyo hutumika katika matukio ya jadi kama vile jando, unyago, tambiko, harusi na misiba. Elimu inayotolewa kupitia fasihi ni elimu inayogusa maisha ya kila siku ya wanajamii. Elimu hiyo hukusudia kuijenga jamii bora inayoheshimu mila na dasturi zake. Methali zikiwa ni sehemu ya fasihi simulizi zina nafasi kubwa ya kuendeleza elimu ya jadi ya Wapare na jamii nyingine kwa kuwa zimesheheni mafunzo yanayoihusu jamii katika nyanja zake za kimaisha.

1.7 Tatizo La Utafiti

Kisanji (2013) anaeleza kuwa, Mwanadamu hujiundia njia za kuelezea namna anavyouelewa ulimwengu aishimo, kwa kupitia tanzu za fasihi kama vile, methali, nyimbo na miiko. Tanzu hizo zipo katika mzunguko wa maisha ya jamii. Methali ni miongoni mwa tanzu zinazochukua nafasi kubwa katika kuonesha na kurekebisha mienendo ya wanajamii.

Marisa (2009) anaeleza kuwa, katika miaka ya hivi karibuni katika jamii ya Wapare, kumekuwa na upungufu wa matumizi ya methali za Kipare, kupitia shughuli za jadi, zikiwamo, jando, unyago, tambiko, misiba na harusi. Tatizo la kupungua kwa matumizi ya methali katika jamii ya Wapare, linaenda pamoja na kupungua kwa

shughuli hizo za kimila, kuyafanya maarifa ya jadi kutofahamika vizuri, kutotumika ipasavyo, hivyo, kuifanya jamii ipwaye kimaadili.

Wanadamu hujifunza tabia na maadili kwa kutumia akili, hasa katika harakati za kutimiza haja zao. Maadili hupatikana katika mafundisho mbalimbali ya jamii na hasa katika tanzu za fasihi simulizi. Methali ni moja ya tanzu za kutolea mafunzo hayo ya kurejelea tabia na adabu njema za wanajamii (Mponda 1962). Tatizo la la upungufu wa matumizi ya methali, limechangia mmomonyoko wa maadili katika jamii ya Wapare. Kwa mfano, vijana wengi wanavaa nguo nusu uchi, heshima imepungua, na dalili zinaonesha kwamba huko tunakokwenda hakutakuwa na cha mkubwa wala mdogo, wote watakuwa sawa. Kupungua kwa matumizi ya methali katika jamii ya Wapare, kumemsukuma mtafiti, kufanya utafiti juu ya dhima za methali zinavyoendeleza elimu ya jadi ya Wapare, ili jamii ipate mwamko mpya wa kuthamini methali zao na kuzidi kuishi kwa kuziimarisha, kuzitumiya na kwa madhumuni ya kuirejesha jamii mahali pake pa utulivu amani na uwadilifu, hali ambayo, kwa sasa, imo mashakani.

1.8 Tamko La Tatizo La Utafiti

Tabia za watu zinaweza kusababisha madhara makubwa ndani ya jamii, mfano tabia za watu huweza kusababisha upotevu wa Amani na hivyo, kuyafanya maisha yawe ya tabu kwa watu wote. Jamii ya Wapare inakabiliwa na tatizo la mmomonyoko wa maadili. Methali hutumika kama nyenzo ya kutolea elimu ya jadi kwenye jamii, maadili mema yakiwamo.

Kupungua kwa matumizi ya methali na mmomonyoko wa maadili katika jamii ya Wapare, ndiyo sababu kuu iliyomsukuma mtafiti kufanya utafiti huu. Mtafiti anaona

kuwa, jamii ya Wapare imekosa kazi za kutosha zilizofanyiwa utafiti na kuandikwa. Kwa hali hiyo mtafiti anaona kuwa, methali zinazotumika kuhamasisha mwenendo mwema kama vile uwajibikaji, heshima, uvumilivu na methali za kukemea mwenendo mbaya kama vile wizi, uvivu na dhuluma, matumizi yake yamepungua. Mtafiti ameona kuwa, kuna haja kubwa ya kufanya utafiti wa methali, kuzihuisha na kuzihifadhi ili ziweze kutumiwa katika kizazi cha sasa na vizazi vijavyo.

1.9 Lengo Kuu la Utafiti

Kuchunguza dhima za methali za Kipare katika kuendeleza elimu ya jadi ya jamii ya Wapare.

1.10 Madhumuni Mahususi

Kuchunguza kiwango cha matumizi ya methali katika matukio mbalimbali ya jamii ya Wapare.

Kuoanisha dhima za methali na matukio mbalimbali katika jamii.

1.11 Maswali ya Utafiti

1.11.1 Je, methali za Kipera zinatumikaje katika matukio mbalimbali ya jamii?

1.11.2 Je, methali za Kipare zina dhima zipi?

1.12 Umuhimu wa Utafiti

Utafiti huu umelenga:

Kubainisha, matumizi hai ya methali za Kipare katika maisha ya kila siku ya jamii ya Wapare, ili kuifanya jamii izitumie na iishi kwa kusikilizana zaidi, kutokana na athari chanya za matumizi ya methali hizo.

Kuhamasisha watafiti wengine kufanya utafiti zaidi kuhusu methali za Kipare na za makabila mengine ya Tanzania, kwani, ndani ya methali, ndimo vilimo vito vya thamani kubwa, katika maisha ya wanajamii.

Kuwahimiza Wapare, kujifunza na kutumia methali zao kwa manufaa ya mila na dasturi zao. Msitu ni miti. Bila ya miti, Msitu huwa Jangwa. Tanzania ni Nchi. Nchi ni Jamii za Watu. Bila ya Wapare, Wangoni, Wakwere, Wazaramu ni Nchi Hewa ya Tanzania isiyo jamii za watu. Ada na Maadili yatatiwa kutoka nnje kwenye ombwe hilo tupu.

Kujenga ari ya jamii kupenda na kuendeleza mazuri ya utamaduni wao, badala ya kutukuza zaidi utamaduni wa kigeni. Juhudi za kuuwa makabila zikome, laa sivyo, Tanzania itakoma kuwa Nchi ya jamii zenye mila na dasturi za manufaa kwa watu wake.

1.13 Khitimishi

Fasihi ni elimu kongwe, imekuwa ikitumiwa na Wapare katika vipindi vyote vya maisha yao. Fasihi imekuwa ikitumiwa kwa madhumuni mengi, kuelimisha, kutunza amali za jamii, na kuhamasisha utendaji wa jamii. Kabila au jamii yoyote, haiwezi kuendesha maisha na kustawi vyema, bila kuwa na elimu ya fasihi, kwa sababu, fasihi husawiri vipengele vya maisha ya wanadamu. Fasihi imedumu kwa muda mrefu, na bado, inatarajiwa kusalia kwenye jamii kwa muda wote wa maisha ya jamii.

Fasihi imekuwa ikiathiriwa kwa kasi kubwa na mabadiliko ya sayansi na teknolojia. Ingawa elimu na maarifa hayo yamekuwako Upareni kwa karne zote kwa mtazamo

wa Utamaduni wa jamii, kama vile, tambiko, simulizi za hadithi, methali, nyimbo na vitendawili, ni tanzu hai tangu hapo kale hadi leo. Kasumba ya kikoloni na uhalisia wa ukoloni mamboleo, utandawazi, utandawizi na utandauchi, ndivyo vinayowababaisha baadhi ya Wapare kutaka kudharau yao na kuigaiga tabia za Kirusi na za kwingineko, walikokwenda kusoma na kuibaiba ya huko.

Kutokana na umuhimu mkubwa wa fasihi katika jamii ya Wapare, mtafiti amefanya utafiti katika utanzu wa semi, kwenye kikipengele cha Methali za Kipare. Katika utafiti huu, mtafiti amechunguza Dhima za Methali katika kuendeleza elimu ya jadi kwenye jamii ya Wapare. Elimu ambayo inasawiri maisha ya Wapare kwa jumla.

SURA YA PILI

UTALII WA KAZI TANGULIZI NA MKABALA WA KINADHARI

2.1 Utangulizi

Sehemu hii inahusu utalii wa kazi tangulizi, ambapo, inahusisha machapishi ya wataalamu, yanayohusiana na methali. Machapishi hayo, ni pamoja na majarida, vitabu na nyavupepe. Vile vile, sehemu hii imehusisha nadharia zilizomwongoza mtafiti, katika kukamilisha utafiti huu.

2.2 Utalii wa Kazi Tangulizi

Katika kazi hii, neno utalii, linasimamia dhanna ya usomaji wa kina, dhanna ya kuzamia mbizi maandishi, kutafuta vilivyojificha, kwa madhumuni ya kupata ufahamu zaidi, kuhusu mada ya utafiti. Wataalamu wengi wa Fasihi wamefafanua kuhusu methali. Kupitia kazi tangulizi kumemwezesha mtafiti kujua ni kwa kiasi gani eneo hili limeshughulikiwa. Kazi hizo zimemwezesha mtafiti kupata uelewa zaidi wa kazi yake na pia zimemwezesha kupata data za upili.

Finnegan (1990) anafafanua kuwa, methali ni utanzu wenye uhai, kwa kuwa, hutumia lugha yenye nguvu, urari wa maneno na busara nzito. Methali zina lugha nyepesi ipenyayo kwenye mioyo ya wasikilizaji. Huondoa wingu na ukungu katika mawasiliano. Methali ni kielelezo cha utashi wa uhai wa jamii, hekima, busara, historia na falsafa ya utu wa binadamu.

Balisidya (1987) anaeleza kuwa, methali huelezea kitu kwa njia ya picha na kwa ufupi, ili kutoa maadili au maonyo. Misemo hii humithilisha maisha kwa njia ya tamathali, picha na ishara". Kutokana na maelezo hayo ni wazi kuwa, methali nyingi

hazitumii lugha ya kawaida bali, hutumia lugha ambayo inahitaji uelewa mzuri wa lugha ili kuzielewa, vinginevyo mtu anaweza kudhani kaielewa methali kumbe yuko nje kabisa ya kilichokusudiwa kwenye methali husika.

TUKI (1988) wanaeleza kuwa, Methali ni maneno yanayotumiwa pamoja kisanii, kwa njia ya kufumba au kupigia mfano, na ambayo yanachukua maana ndefu na pana kuliko maneno yenyewe yanayotumiwa. Mfano,

“Mcheza kwao, hutunzwa”

Ili kuuelewa ujumbe uliyomo kwenye methali nyingi, mtumiaji wa methali anapaswa kuwa mweledi wa lugha ya kifasihi ili aweze kuyafumbua mafumbo yaliyomo na kuitambua lugha ya taswira ambayo kwa kiasi kikubwa hutumika kwenye methali.

Mulokozi (1989) anafafanua kuwa, Methali ni semi fupi fupi zenye kueleza kwa muhutasari, fikra au mafunuo mazito yanayotokana na uzoefu wa jamii. Mafunzo yanayopatikana kutokana na methali ni muhimu sana ingawa methali zenyewe huwa fupi. Kazi mbalimbali za fasihi zinaweza kufupishwa kwa methali na pia methali zinaweza kuwa chanzo cha kazi nyingine za kisanaa. Hivyo, methali na kazi nyingine za kisanaa zinategemeana.

Kulingana na Mtesingwa (1989) methali zina sifa zifuatazo;

(i) Usemi mfupi wenye urari wa maneno japokuwa maneno hayo si mepesi na ya kawaida

(ii) Usemi huo ukubalike na watumiaji wa lugha inayohusika hasa kwa sababu zifuatazo;

(iii) Unalinganisha na kupatanisha vizuri mambo katika hali zinazolenga ukweli.

(iv) Unatokana na maadili au vitendo vya kila siku vinavyochipuka kutoka katika jamii ya lugha hiyo.

(v) Usemi huo uwe unamtia msikilizaji katika kufikiri kuchambua na kupatanisha ukweli na hali inayodhihirishwa na usemi ili ang'amue maana ya ndani ya usemi huo.

Kinachosisitizwa na wataalamu hao ni kwamba, methali ni kijitanzu cha fasihi chenye lugha ya mkato na maalumu, inayoweza kumvutia mtumiaji / watumiaji katika jamii, zenyewe zikibeba mafundisho yenye hekima kubwa.

Madumulla (1995) anaeleza kuwa, methali ni sentensi za ukweli utokanao na ujuzi, kanuni na tabia za jamii ambazo kwa kawaida hushauri hatua za au kupitisha uamuzi kuhusu kitendo fulani. Maelezo hayo yanaonesha kuwa, ukweli uliyomo kwenye methali, unaakisi ujuzi, kanuni na tabia za jamii. Kwa hiyo, amekumbusha kuwa kila ujuzi, kanuni na tabia za jamii, zina haki ya kudhihirishwa ili zijulikane kwa jamii pana zaidi. Kufanya hivyo, kutatoa msukumo kwa wataalamu wengi zaidi kuchunguza kwa kina, ili kuweza kuzitambua amali zilizomo ndani ya methali na kuzitumia, kuendeleza na kusambaza maarifa.

Wamitila (2003) anasema, Methali ni misemo ya kimapokeo, ambayo ni muundo fulani mahsusi unaokubalika na unaokusudiwa kuelekeza, kuadibu, kusuta, kushaui, kulaumu na kazi nyingine. Ni utanzu wa sanaa-jadi ambao hutambuliwa haraka kutokana na lugha yake, muundo na yaliyomo.

Kulingana na Mlacha (1981), methali hutumika kama chombo kinachoonesha hadhi ya jamii, na matukio yanayotoka katika jamii husika. Kazi yake ni kuonya na

kufundisha jamii yote. Kutokana na maelezo hayo, inaonekana kwamba, methali zinahusiana kabisa na mienendo ya jamii katika nyanja za kimaisha, kama vile utamaduni, siasa, uchumi na ujamii wenyewe.

Mtesigwa (1989) anasema, methali ni mojawapo ya fani zinazotumia sanaa mahususi ya fasihi katika kuipa lugha uhai na pia kutekeleza kazi nyingine ambazo hutazamiwa zitendwe na fasihi. Kutokana na maelezo hayo, ni wazi kwamba, mbali na kukuza lugha, methali zina dhima za kuelimisha, na kuhamasisha utendaji.

Ndungo, na Mwai (1991) wanasema, dhima kuu ya methali hujitokeza katika malezi. Methali zimejaa maadili ambayo humsaidia mwanadamu na kumwongoza kwenye misingi bora ya maisha. Huweza kuwa maadili yenye kuonya, kuusia, kushauri, kutunza au kukosoa na kusuta. Kulingana na maelezo hayo ni Dhahiri kuwa, methali ni miongoni mwa nyenzo muhimu za kutolea elimu kwenye jamii.

Ndalu na King'ei (2009) wanasema, methali ni usemi mfupi wenye maana pana, busara na hekima iliyo na mizizi katika jamii fulani. Usemi huo, huelimisha, kuasa au kukejeli watu au vitendo fulani katika jamii, lakini, kwa njia iliyofumbwa na kuwekewa tafsida. Hivyo, jamii tafauti zina methali tafauti, kuambatana na tamaduni na mila zilizomo.

Methali hupokezwa kutoka kizazi kimoja hadi kingine. Methali nyingi zina ukale na bila shaka zimekuwa zikitumika kwa karne nyingi bila kubadilika kimiundo au kimpangilio. Sifa hii hubainika katika methali karibu zote.

Mfano;

"Mwana mtukana nina, kuzimu enda kiona"

Nina ni mama. Mtoto amtukanaye mama, humtukana Muumba. Lazima mtoto huyo alaanike. Atadumu motoni kwa utovu wa adabu wa kumtukana mzazi na mfano wa wazazi waliowazaa watoto kama yeye. Sifa nyingine ya methali ni uchache wa maneno. Kinyume na mafumbo, methali hueleza maana kwa njia ya ukamilifu wa kufafanua hoja fulani na kutoa suluhishi au jawabu.

Swali na jibu. Methali huwa na sehemu mbili kama ilivyokwisha dokezwa, hoja na jawabu. Pia, kuna methali ambazo huishia kutoa swali lisilohitaji jawabu, la papo kwa hapo, yaani swali la balagha. Maswali aina hii yananuiwa kuifanya hadhira kutafakari kwa undani, kuhusu maisha ya kila siku. Hii ni dhima muhimu ya fasihi kwa jumla.

Hivyo, methali ni utanzu wa fasihi utumiayo sanaa ya hali ya juu ya lugha, ya maneno machache, lakini yenye ujumbe muhimu kwa jamii, wenye madhumuni ya kuelimisha na kuhamasisha utendaji. Methali zinahusiana kabisa na mienendo ya jamii, katika nyanja za kimaisha, kama vile utamaduni, siasa, uchumi na kijamii.

2.2.1 Pengo la Kuzibwa na Utafiti

Wataalamu wengi wameshughulikia kipengele cha methali katika fasihi simulizi. Hata hivyo, wataalamu hao wameshughulikia methali za Kiswahili na za jamii walizozilenga, mfano, Mlugu (2011) kutoka jamii ya Wasambaa, Nestor (1978) kutoka jamii ya Wahaya, Wanjohi (1997) kutoka jamii ya Wakikuyu, Mphande (2001) kutoka jamii ya Watonga- Malawi, Mbonde (2004) kutoka jamii ya Wangoni.

Wataalamu hao hawajachunguza methali za Kipare. Jamii ya Watanzania hujengwa kwa jamii ndogo ndogo ambazo kwa pamoja hujenga utambulisho wa taifa. Utafiti huu unaziba pengo la kuachwa ukiwa kwa methali za Kipare na kuziingiza kwenye jamii pana ya methali za makabila mengi ya Tanzania na zile za Kiswahili. Kwa kuwa methali bado zipo, mtafiti amekusanya methali na kuziambatanisha kwa manufaa ya jamii ya Wapare, Watanzania, Waafrika na kwingineko. Elimu ni kitu muhimu kwnye jamii hivyo methali nazo zina nafasi katika kuelimisha jamii.

2.3 Mkabala wa Kinadharia

Sengo (2009) anaeleza kuwa, Nadharia ni mawazo, ambayo yanatumika kuelezea mambo, mawazo, sababu za kuwapo kwa jambo na jinsi lilivyotokea na pia kulitolea ufafanuzi kwa undani, jinsi jambo hilo lilivyo. Mtafiti anazingatia kuzielezea nadharia za fasihi kwa kuzihusisha na fasihi iliyopo katika jamii. Madhumuni makubwa ya nadharia pamoja na kazi zake ni kufanya tathmini na kuonesha jinsi mtafiti alivyozitumia nadharia hizo katika kazi yake ya utafiti. Chimbuko la nadharia yoyote ile, ni matatizo. Kwanza, kunakuwa na tatizo. Tatizo linapowasumbua wanajamii kwa muda, mwanajamii au jopo la wanajamii wakakaa na kuanza kusugua vichwa kwa kutafuta ufumbuzi wa tatizo hadi wakapata ufumbuzi wake. Njia ya kutatua tatizo hilo, inapotumika mara ya kwanza na kuleta mafanikio, mara ya pili, mara ya tatu, na kuendelea, basi huitwa NADHARIA.

Nadharia ya utafiti ni mwongozo wa kufuata wakati wa kuchambua kazi za utafiti, kuonesha maelekezo ya kufuata katika vitendo vya utafiti. Ii mtafiti afanikiwe katika kufanya utafiti, ni lazima awe na nadharia za kumwongoza ili aweze kujua anapaswa kufanya nini na mahali gani na kwa kufuata vigezo gani.

Kiango na wenzake (2006) wanaeleza kuwa, nadharia ni jumla ya dhanna, nyenzo, kauli, ushauri, mapendekezo, mawazo, maelezo au mwongozo mkuu uliopangwa ili kusaidia kueleza, kutatua au kutekeleza jambo fulani. Wataalamu wanakubaliana kuwa, nadharia ni nyenzo katika kumwongoza mtafiti. Mtafiti katika utafiti huu, ametumia nadharia katika kupambanua na kueleza nia ya utafiti. Nadharia zina nafasi kubwa katika kubainisha uhalisia wa jamii ya Wapare. Katika utafiti huu, mtafiti ametumia nadharia ya Fasihi Ina Kwao.

2.4 Nadharia ya Fasihi Ina Kwao

Mwanzilishi wa Nadharia ya Fasihi Ina Kwao ni Profesa Sengo katika miaka ya 1978. Sengo (2009) anaeleza kuwa, ili mtu aielewe fasihi fulani, sharti ajue eneo husika, utamaduni wao, mila, dasturi, lugha, mazingira, vijembe na mafumbo. Kwa mfano fasihi ya Mswahili kwao ni Uswahilini, Mwambao wa Afrika ya Mashariki, ambako kuna Waswahilii wenye fasihi yao, inayohusu mila na dasturi zao katika makaazi yao. Fasihi ya Wapare, kwao ni Upareni, kwenye Wapare na tamaduni zao za Kipare. Mila na dasturi za Kipare zinapatikana Upareni, si Uzunguni.

Kwa mtazamo huo, fasihi haielezeki kwa A = B kwa vile, B ≠ A. Vielezea vya A na vya B, haviwezi kuwa sawa, kila kimoja kinajitegemea. Japokuwa wanazuoni hueleza kuwa, fasihi ina sifa zake maalumu zinazofanana duniani kote, lakini inapaswa kutambuliwa kuwa, kila jamii ina fasihi yake ya kipekee kulingana na mazingira, jadi, wakati na tajriba za kiimani na za kimaisha. “Mankind is One”, lakini Binadamu hao wanagawika katika Jamii kubwa, Jumuiya ndogo ndogo, makabila na koo, katika mazingira yao tafauti. Binadamu hao, kwa hulka na tabia si wamoja.

Mtafiti anaona kuwa, Nadharia ya Fasihi Ina Kwao, ni ya muhimu sana kwenye kazi hii, kwa sababu, methali zinazofanyiwa utafiti ni za Kipare, na kwao ni Upareni kwenye jamii ya Wapare. Methali hizo, zinahusiana na mfumo mzima wa maisha ya Wapare, maisha ambayo, yanatafautiana na ya jamii nyingine, kwa vile, kila fasihi ina kwao. Wakati wa dhiki na faraja, Wapare wamekuwa wakishughulikia mambo yao ndani ya jamii huku wakimwomba Mungu na kutoa sadaka mbalimbali. Wapare wakidumisha mila zao ni kwa faida yao si kwa faida ya Wazungu au Warabu. Mila na dasturi za Wapare zinaweza kuwa kichekesho kwa Wazungu. Vivyo hivyo Mpare naye huzistajabia mila na dasturi za Wazungu. Kwa hiyo, nadharia ya Fasihi Ina Kwao imemsaidia mtafiti kurejelea hisia, mawazo, falsafa, uelewa na ukweli kutoka Upareni ambako ndiko, ndiko kwenye fasihi ya Wapare inayoelezea Upare wao na mambo yao.

SURA YA TATU

MBINU ZA KUKUSANYIA DATA NA VAFAA VYA UTAFITI

3.1 Utagulizi

Sura hii inahusu Mbinu za Kukusanyia Data, Aina za Data, Eneo la Utafiti, Walengwa wa Utafiti, Usampulishaji na Vifaa vilivyotumika katika utafiti huu. Mbinu zilizotumika kukusanyia data katika utafiti huu ni; Mbinu ya Umakinifu, Mbinu ya Usaili, Mbinu ya Hojaji, Mbinu ya Kusoma Machapishi, na Mbinu ya kutumia Wasaidizi katika ukusanyaji wa data. Kwa upande wa Vifaa vya Utafiti, mtafiti ametumia simu, kamera, kijinotibuku, kalamu na hojaji. Surah ii pia imehusisha vikwazo vya utafiti na utatuzi wake.

3.2 Mbinu za Kukusanyia Data

3.2.1 Umakinifu

Silau (2014) anaeleza kuwa, Umakinifu ni hali ya mtafiti kujikubalisha, akakubalika, kana kwamba ni mwenyeji ndani ya masikani ya utafiti. Kwa mbinu hii, mtafiti huwa mtulivu na makini wakati wa kutafuta taarifa katika utafiti. Huzipata data katika uhalisia kamili wa kuona, kusikia, kuonja, kufanya na kuhisi akiwa sawa na mwenyeji. Mbinu hii imemsaidia mtafiti kupata taarifa kwa kina kutokana na kukubalika ndani ya masikani ya utafiti. Kwa mgeni wa lugha, atalazimika kumpata msaidizi mwenyeji. Kwa mwenyeji kama mimi, sikupata ugumu wa kuwasiliana na wenyeji wenzangu huko makwao nilikowaendea.

3.2.2 Usaili

Econ (1998) anasema, usaili ni njia ya kusaili watu ana kwa ana, ambapo huwa na maswali maalumu yanayolenga kupata taarifa zinazokusudiwa. Mbinu hii

imemwezesha mtafiti kupata taarifa zinazoeleweka vizuri, kwa kuwa, amepata fursa ya kuuliza tena pahala ambapo hapaeleweki vizuri kutoka kwenye maelezo ya mtafitiwa.

Vile vile, kwa kuitumia mbinu hii, watafitiwa walipata fursa ya kuuliza maswali kuhusiana na mambo ambayo, hawakuyaelewa vizuri, na hivyo, wameweza kupata na wao kutoa maelezo, kwa uwazi zaidi.

3.2.3 Hojaji

Huu ni utaratibu wa maswali na kupata majibu ambapo, mtafiti huandika maswali kwenye karatasi, na watafitiwa hujibu maswali hayo. Kwa njia hii, mtafiti ameweza kupata majibu ya maswali yake kwa msaada wa wasaidizi wa utafiti. Mtafiti kwa tumia mbinu hiyo, amewezeshwa kupata taarifa nyingi, kutoka kwa watu wengi kwa wakati mfupi.

3.2.4 Kusoma Machapishi

Mtafiti amesoma machapishi yahusuyo methali, vitabu, tasnifu na nyavupepe. Njia hiyo, imemwezesha mtafiti kupata data nyingi pamoja na methali zilizohifadhiwa kwa njia ya maandishi.

3.2.5 Wasaidizi Katika Kukusanya Data

Wasaidizi, katika kukusanya data, ni watu ambao waliweza kumsaidia sana mtafiti kupata data za utafiti wake. Mtafiti, amewatumia baadhi ya wenyeji wa eneo la utafiti, wamemsaidia kwa kiwango kikubwa, katika kukusanya data.

3.3 Ukusanyaji wa Data

Kisanji (2013) anasema kuwa, Ukusanyaji wa data ni hatua muhimu katika utafiti. Kabla ya kuanza kukusanya data, mtafiti anapaswa kujua ni aina gani ya data anazohitaji kuzikusanya, na ni kiasi gani cha data kitakachoweza kukidhi hitaji la utafiti wake. Katika sehemu hii, mtafiti anabainisha aina za data alizozikusanya kwa ajili ya utafiti huu.

3.3.1 Data za Awali

Kothari (1985) anasema kuwa, data za awali ni data ambazo mtafiti huzipata maskanini kwa kusaili, kushuhudia na kuzungumza na watafitiwa. Mtafiti amezipata data hizi kwa kushuhudia, kusaili na kuzungumza na Wapare katika maskani yao.

3.3.2 Data za Upili

Kothari (1985) anaeleza kuwa, data za upili ni data zinazotokana na kazi tangulizi ambazo zimeshaandikwa na wataalamu wengine. Data za upili hupatikana kwenye vitabu, majarida, tasinifu zilizotangulia na nyavupepe. Mtafiti amezitumia data hizo kama marejeleo ya utafiti na hivyo kuwa chanzo miongoni mwa vyanzo vya taarifa.

3.4 Eneo La Utafiti

Eneo la utafiti ni Kata ya Shighatini, Wilaya ya Mwanga, Mkoani Kilimanjaro.

3.5 Walengwa wa Utafiti

Walengwa wa utafiti huu ni Wapare. Ndani ya jamii mlipatikana sampuli iliyoshirikishwa na mtafiti kupata data zilizohusiana na mada ya utafiti. Sababu ya kutafuta sampuli ni kutokana na idadi kubwa ya wanajamii ambapo, haiwezekani kuwahoji wate.

3.6 Usampulishaji

Thungu na wenzake (2010) wanaeleza kuwa, usampulishaji ni mchakato wa kuchagua kundi dogo kutoka kundi kubwa. Kundi hilo dogo ndilo litakalotoa data kwa kuwakilisha kundi kubwa. Mtafiti anaweza kuchagua aina ya sampuli kulingana na aina ya utafiti wake. Miongoni mwa aina za sampuli ni pamoja na sampuli lengwa, sampuli tajwa, sampuli bahatishi na sampuli funge. Kwa mtafiti, taarifa zitolewazo na sampuli husika, humsaidia kufanya uchunguzi wa jambo alilokusudia.

Kwenye utafiti huu, mbinu ya sampuli lengwa imetumika kupata uwakilishi wa jamii ya watafitiwa. Wawakilishi katika sampuli lengwa walichaguliwa kwa kuzingatia utaratibu usiokuwa na upendeleo miongoni mwa wenye sifa zilizokidhi malengo ya utafiti. Sampuli ilijumuisha makundi yaliyowakilisha jinsia na rika tafauti.

Sampuli hiyo ni kama inavyoonekana kwenye jedwali lifuatalo;

Jedwali Na. 3.1: Wakaazi Waliotafitiwa

Watafitiwa						
Umri (Miaka) 46 →		Umri (Miaka) 20-45		Umri (Miaka) 13-19		
ME	KE	ME	KE	ME	KE	JML
38	35	40	40	50	50	253

Lengo la kutumia sampuli yenye makundi hayo ni kusaidia kupata data ambazo, zitatoa sura pana kutoka kona mbalimbali za maisha ya jamii, kwa kuwa kila rika na jinsia huweza kuwa na taarifa tafauti kuhusiana na mada ya utafiti.

3.7 Vifaa Vya Utafiti

3. 7. 1 Simu. Ni chombo kinachotumika kupelekea na kupokelea mawimbi ya sauti au ujumbe wa maandishi kutoka kwa mtu mmoja hadi mwingine. Mtafiti amekitumia kifaa hicho kwa kuwasiliana na wasaidizi wake. Vile vile, mtafiti ameitumia simu kuwasiliana na watafitiwa, kila ilipotokea haja ya kufanya mawasiliano.

3.7.2 Wasaidizi. Ni watu ambao humsaidia mtafiti katika kazi yake ya utafiti. Wasaidizi wamemsaidia mtafiti kwa kusambaza na kupokea hojaji kutoka kwa watafitiwa na kumkabidhi mtafiti.

3.7.3 Kamera. Ni kifaa cha kuchukulia taswira za watu. Mtafiti ameitumia kamera kwa kupiga picha kwa ajili ya kumbukumbu. Baadhi ya picha, zimo kwenye sehemu ya viambatanishi.

3.7.4 Kijitabu maalumu ambacho hutumika kuandikia nukta muhimu za utafiti ambazo ni za haraka. Mtafiti amekitumia kwa kurekodia kumbukumbu muhimu kwenye mwendelezo wa utafiti wake.

3.7.5 Kalamu.Ni kifaa kinachpotumika kuandikia. Mtafiti amezitumia na amewagawia kalamu, watafitiwa kwa ajili ya kuandikia.

3. 7.6 Hojaji. Hizi ni karatasi zenye maswali ya uchunguzi. Hutumika kuuliza watu maswali, yamwezeshayo mtafiti kupata taarifa anazozihitaji.

3.8 Vikwazo Vya Utafiti na Utatuzi Wake

Yapo matatizo kadhaa ambayo yamejitokeza katika utafiti huu. Kwanza ni gharama za utafiti. Mtafiti amekuwa akijitegemea mwenyewe tangu mwanzo wa utafiti huu hadi kufikia hatua hii. Jambo hili limempa mtafiti wakati mgumu wakati akiendelea

na utafiti huu. Hata hivyo, kutokana na umuhimu wa utafiti huu kwa mtafiti na jamii kwa jumla, mtafiti amelitafutia ufumbuzi tatizo hilo kwa kukopa fedha na pia kupunguza baadhi ya matumizi muhimu ili kupata fedha za kuukamilisha utafiti.

Mtazamo hasi wa jamii kuhusu utafiti, nalo ni tatizo jingine lililojitokeza. Kwa mfano, baadhi ya watu walidhani kuwa, utafiti huu ni kama biashara kwa mtafiti, kuwa, mtafiti anajipatia fedha nyingi kutokana na utafiti huu. Kwa hali hiyo, baadhi ya watafitiwa walihitaji kulipwa ndipo watoe ushirikiano uliyohitajika. Ili kulitatua tatizo hilo, mtafiti alijitahidi kuielimisha jamii juu ya umuhimu wa utafiti katika jamii.

SURA YA NNE

UWASILISHAJI NA UCHAMBUZI WA DATA

4.1 Utangulizi

Matokeo ya utafiti yamegawanyika katika sehemu kuu mbili zinazoakisi madhumuni na maswali yaliyoongoza utafiti huu. Sehemu ya kwanza inahusu methali za Kipare na dhima zake katika kuendeleza elimu ya jadi ya Wapare. Sehemu ya pili, inahusu vipengele vya fani vilivyomo ndani ya methali za Kipare, ambavyo, ndivyo vinavyoziwezesha methali hizo, kukamilisha dhima zake, kwa ufanisi zaidi, ndani ya jamii.

4.2 Uwasilishaji wa Data

Uwasilishaji wa data katika kazi hii ya utafiti, umezingatia matokeo ya taarifa za data zilizopatikana, kabla ya uchambuzi. Majibu ya maswali ya udadisi yamewasilishwa kwa kila moja kujitegemea, kwa njiya ya majedwali au maelezo.

Vyote hivyo vimefanyika, ili kuifanya kazi hii ya utafiti ikidhi haja zake.

4.3 Uchambuzi wa Data

Data zilizokusanywa kutoka masikani , zimewekwa katika makundi matatu. Ni data zilizotokana na mahojaji, usaili wa ana kwa ana, na machapishi. Data zenye majibu zaidi ya moja, zimeandaliwa na kuainishwa kwenye majedwali zikionesha idadi ya washiriki kulingana na majibu yaliyotolewa. Kila majibu yalijadiliwa peke yake kulenga mada na tatizo la utafiti.

Jedwali Na. 4.1: Umri wa Watumiaji Wakuu wa Methali za Kipare kwa Sasa

Idadi ya washiriki	Waliosema watu wote	%	Waliosem a watoto	%	Waliosema Vijana	%	Walioacha kujibu swali	%	Waliosem a wazee	%
253	0	0	0	0	0	0	16	6	237	94

Kutokana na kielezeo cha jedwali namba 01, majibu ya wahojiwa yameonesha wazi kuwa, kwa sasa watumiaji wakuu wa methali za Kipare katika jamii ya Wapare ni wazee. Hali hii inadhihirisha kuwa, kwa sasa watoto wengi hawapati fursa kubwa ya kuzitumia methali za Kipare kwenye maisha yao ya kila siku, ikilinganishwa na matumizi ya methali hizo kwa wazee.

Vile vile, kutokana na kielezeo cha jedwali namba 01, inaonekana wazi kuwa, urithishaji wa methali hizo kutoka kizazi kimoja hadi kingine unaenda ukipungua. Sababu za kupungua kwa urithishaji wa methali hizo, zimeelezwa kwenye kijisehemu maalumu, baada ya majibu ya swali la pili. Pia, hali hiyo inaashiria kupungua kwa matumizi ya methali za Kipare, na hivyo, kusababisha pengo kubwa katika Fasihi ya Kipare ambayo, ni muhimu sana katika kuendeleza maarifa mema ya Wapare.

Ni ukweli usiofichika kuwa, matumizi ya methali za Kipare kwenye jamii ya Wapre yanaenda yakipungua siku hadi siku. Hivyo, ni wajibu wa jamii nzima ya Wapare, kutilia mkazo matumizi ya fasihi yao, zikiwamo methali, ambazo, ni kitanzu cha fasihi simulizi. Kwa kufanya hivyo, maadili mema yataendelea kurithishwa kwa vizazi vipya, na wakati huohuo, utamaduni mwema utaendelea kuimarishwa na hivyo, kuilinda heshima ya jamii dhidi ya ugeni hasi unaoingia kwa nguvu.

Jedwali Na. 4.2: Kuongezeka au Kupungua kwa Matumizi ya Methali za Kipare

Idadi ya washiriki	Waliosema matumizi yanaongezeka	%	Waliosema matumizi yanapungua	%
253	0	0	253	100

Kajato, anaeleza kuwa, wazee wa leo, walizitumia methali za Kipare kwa kiwango kikubwa enzi za ujana wao. Kwa sasa hali ni tafauti, vijana na watoto, hawana tena fursa kubwa ya kuzitumia methali za Kipare kama ilivyokuwa kwa wazee wao. Mwingiliano wa lugha na mfumo wa kisomo cha shule, ni miongoni mwa mambo mengi yanayoathiri matumizi ya methali za Kipare, katika maisha yao kila siku.

Kama walimu wa masomo ya lugha wangekuwa Wapare, wanapofundisha methali, wangeweza kuanza na methali za Kipare ndipo wafundishe methali za Kiswahili. Kama ni wageni, hali iliyopo nchini, ni kuvunja mema ya mila na dasturi za jamii. Kutokana na kielezeo cha jedwali namba 02, ni dhahiri kuwa, matumizi ya methali za Kipare kwenye jamii ya Wapare yanazidi kupungua. Watafitiwa wote 253, ambao ni 100%, wamekiri kwamba, matumizi ya methali hizo yanapungua kwenye maisha ya kila siku ya Wapare.

Turufaina, anafafanua kuwa, kupungua kwa matumizi ya methali za Kipare, kwenye jamii ya Wapare, kunaonesha dalili za wazi kwamba, juhudi kubwa zisipochukuliwa, basi, huwenda matumizi ya methali za Kipare. Vile vile, tatizo la kupungua kwa matumizi ya methali za Kipare likifumbiwa macho, maarifa mema ya jadi, yanayopatikana kwenye methali, hayatafahamika wala kutumika. Jambo hilo, litaifanya jamii, izidi kupwaya kimaadili, na hivyo, kujikuta ikipoteza muelekeo

wake thabiti uliyojengwa na wazee wake kwa karne nyingi zilizopita. Mizizi ikishang'oka, jamii itaelea hewani, huku haiko na huko haiko.

Sababu za kupungua kwa matumizi ya methali za Kipare kwenye jamii ya Wapare

Watafitiwa wametoa sababu za kupungua kwa matumizi ya methali za Kipare kwenye jamii ya Wapare;

Wazazi hutumia lugha ya Kiswahili kwenye mawasiliano badala ya lugha ya Kipare. Wazazi wengi wamejijengea dhanna kwamba, watoto wanawasiliana vizuri zaidi kwa kutumia lugha ya Kiswahili. Kutokana na hali hiyo, matumizi ya lugha ya Kipare yamepungua kiasi cha kuwafanya watoto wengi wa Kipare, wasiijue vyema lugha yao ya asili ya Kipare. Kajato anaeleza kuwa, athari za ugeni, kwa kisingiziyo cha maendeleo ya sayansi (ulimbe) na teknolojia (utunduizi), kwa mfano, vyombo vya habari vinavyoongezeka kila kukicha, vimekuwa sababu ya kupungua kwa matumizi ya methali za Kipare kwenye jamii ya Wapare kutokana na matumizi mabaya ya vyombo hivyo. Kabla ya kuletwa runinga, na mitandao mingi ya kijamii, muda wa mapumziko baada ya kazi, wazee wa Kipare walikaa na vijana na watoto wao na kuwafundisha.

Msemo, anasema kuwa, vijana wengi kwa sasa, wanathamini zaidi ugeni, na kuzipuuza tamaduni za kwao za asili. Upuuzaji wa asili na utukuzaji wa ugeni, ni pigo kubwa, kwani fasihi za asili, ya Kipare na methali zake zikiwamo, zimekuwa zikipungua umaarufu wake, na hivyo, kuisababishia jamii hiyo myumbo na khasara kubwa sana.

Kutokana na sababu hizo, inaonekana wazi kwamba, Jamii ya Wapare haina budi kutazama upya njia bora za kuendeleza fasihi yao, kwa kuwa, fasihi ni nyenzo kuu ya kurithishia maarifa ya jadi kutoka kizazi kimoja hadi kingine. Fasihi ikiimarishwa vizuri, inasaidia kwa kiwango kikubwa, kuimarisha maadili mema ya jamii ya Wapare na hivyo, kuyafanya maisha yawe sahali zaidi.

Sengo (2016) anaeleza kuwa, Taifa la Tanzania linategemea jamii ndogo ndogo, kwa utambulisho na maadili, kama msitu na mti mmoja mmoja. Makabila yaking'olewa kisiasa au kifisidi, Taifa litabakiya ombwe tupu la kujazwa matope ya kila aina. Makabila si ukabila, kama Wahaya na Wanyakyusa wameng'olewa kifisidi, leo kuna ukabila upya wa vyama vya siasa, mawilaya mapya na majina makubwa ya wakubwa. Na hayo mapya, hayana maadili mema.

Jedwali Na. 4.3: Mafunzo Yanayotolewa Kupitia Methali

Idadi ya washiriki	Ambao hawakuelezea mafunzo yanayotolewa kupitia methali	%	Walioelezea mafunzo yanayotolewa kupitia methali	%
253	17	07	236	93

Watafitiwa miambili thelathini na sita (236), ambao ni sawa na asilimia tisini na tatu (93 %), wameweza kutaja na kuelezea mafunzo muhimu yanayotolewa kupitia methali. Mafunzo hayo ni:

Maadili mema, mwenendo mwema, ambao, unakubalika kwenye jamii. Miongoni mwa mafunzo muhimu yanayopatikana kwenye methali za Kipare ni mwenendo mwema, tabia njema zinazokubalika kwenye jamii, kulingana na mila na dasturi zilizomo. (Mbazi).

Mfano;

Methali; Kuomana na mkwe, ni kuthova ng'ombe.

Tarijama; Kugombana na mkwe, ni kukosa ng'ombe.

Dhima kuu ya methali hiyo, ni kuhimiza kuishi kwa amani na upendo kwenye jamii. Amani na uelewano mzuri kwenye jamii ni muhimu sana, kwa kuwa, ndiyo unaomwezesha mtu kupata ushirikiano mzuri kutoka kwa watu wanaomzunguka.

Ushirikiano huo huwarahisishia watu kupata mahitaji yao muhimu ya kila siku na hivyo kuwa na maisha bora. Kwa kuwa ufugaji wa ng'ombe ni miongono mwa shughuli za kiuchumi kwa Wapare, methali hii, inaonesha kuwa, kugombana na watu kunaweza kumfanya mtu akose mambo muhimu maishani. Hali hiyo inafaninishwa na kukosa ng'ombe ambao hutumiwa kulipia mahari kwa wakwe.
Methali za Kipare zinaihadharisha jamii, kutokana na mambo yawezayo kuleta madhara. Mfano;

Methali; Hata ethikumoghie, athikushighie momo.

Tarijama; Hata ambaye hajakuzaa, asikuwachie laana.

Laana ni kitu kibaya sana. Laana husababisha matatizo makubwa maishani. Maisha ya aliyelaaniwa huwa ya dhiki duniani na akhera. Mpimaji wa adhabu ya laana ni Muumba Mwenyewe. Binadamu, aombe asiombe, akikosewa na kudhulumiwa, Muumba Hasubiri, Hutowa laana papo hapo.

Dhima ya methali hiyo ni kuihadharisha jamii kuwa, laana ya mtu yeyote aliyedhulumiwa haianguki patupu. Mwenye kukosewa, hulipiwa kwa adhabu ya laana hata kama mkosewa, si mzazi, kwa vile, kila mzazi ni sawa na mwingine.

Laana yake humpata mlaaniwa. Hivyo, ni muhimu kwa watu wote, kuepuka kutenda uovu kwa watu wengine wote, ili kuepuka madhara ya laana. Methali zinatia moyo, kwenye utendaji wa shughuli za kila siku, na zinazowaondolea watu hali ya kukata tamaa. Mfano;

Methali; Na edhie nyuma, eravusha teri.

Tarijama; Hata anayekuwa wa mwisho, hutimua vumbi.

Kwenye maisha, baadhi ya watu hupata mafanikio kwa haraka kuliko wengine. Wale ambao huchelewa kupata mafanikio, wanapaswa kuwa wavumilivu, kwa sababu hatimaye na wao watafanikiwa kwa kiwango chao, ambacho, Mwenyezi Mungu Atawajaalia. Shuleni, darasani, kijana wa mwisho, kwa kila jaribio, kila mtihani, aliishi, alifanikiwa kuwa Meneja, mwenye magari na tajiri na yule aliyekuwa wa kwanza wa kila somo, kila jaribio, kila mtihani, hata akafika kuwa Profesa, bila ya nyumba, gari wala utajiri wa mali na fedha. Huyo Ndiye Muumba. Dhima kuu ya methali hii ni kuwatia watu moyo, wasikate tamaa. Methali hii, husisitiza kuwa, mwanaadamu anapaswa kutarajia mafanikio, hata kama mafanikio hayo yatapatikana kwa kuchelewa.

Jedwali Na. 4.4: Juhudi Zinazofaa Kuendelezeya Matumizi ya Methali

Idadi ya washiiki	Ambao hawakuelezea juhudi zinazofaa kuendelezea matumizi ya methali	%	Ambao wameelezea juhudi zinazofaa kuendelezea matumizi ya methali	%
253	32	13	221	87

Watafitiwa 221, ambao ni asilimia themanini na saba (87%), wameeleza juhudi zinazofaa kuchukuliwa ili kuendeleza matumizi ya methali. Juhudi zilizoelezwa ni hizi zifuatazo;

Kuziandika methali kwenye vitabu na majarida. Kuzihifadhi methali kwa muda mrefu bila kupotezwa, kusomwa na watu wa marika yote, kutahakikisha kuwa, methali hizo zinahifadhika kwa njia ya kutumika kwenye maandishi, ili kuendeleza elimu ya jadi, na hivyo, kuimarisha maadili mema ya jamii.

Juhudi nyingine, ni kuongeza matumizi ya methali kwenye maisha ya kila siku. Kwa kawaida, shughuli zinazofanywa kwenye jamii zinahusisha mawasiliano ya lugha. Ni vyema sasa methali zikatumika kwa kiwango kikubwa zaidi, ili kuzifanya zifahamike zaidi, ili kujenga mwamko mpya juu ya matumizi ya methali. Jambo hilo linawezakana, kwa kuwa, jamii inazo methali nyingi ambazo zimefuwawishwa na jamii, mfano wa mbegu ghalani. Kwa kuwa methali ni nyenzo ya kutolea maarifa, zikitumiwa kwa kiwango kikubwa zitaendelea kurithishwa kutoka kizazi kimoja hadi kingine, na kuiwezesha jamii kuishi kwa kuzingatia mila na dasturi zinazokubalika.

Vile vile, kuna umuhimu wa kuwa na walimu maalumu, ambao wana uweledi kwenye fani ya methali. Walimu hao, kwa kutumia taaluma zao, wasaidie kuzifundisha methali, maana zake, na matumizi yake. Kwa kufanya hivyo, jamii itapata mwamko mpya wa matumizi ya methali na hivyo, kuzirejeshea methali hadhi yake ya asili na ya ziada.

Jedwali Na. 4.5: Umuhimu wa Kuendeleza Methali

Idadi ya washiriki	waliosema hakuna umuhimu wa kuziendeleza	%	Waliosema ni muhimu kuziendeleza	%
253	0	0	253	100

Kutokana na kielezeo cha jedwali namba 05, watafitiwa mia mbili hamsini na watatu (253), ambao ni asilimia mia moja (100%), wamesema, kuna umuhimu wa kuziendeleza methali kwenye jamii. Kukiri kuwa kuna umuhimu wa kuziendeleza methali, ni ushahidi tosha kuwa, methali zina umuhimu mkubwa kwenye jamii.

Methali ni sehemu ya utamaduni wa jamii, na utamaduni huo, ni lazima uimarishwe na kuendelezwa, kwa kuwa, bila kufanya hivyo, utamaduni utapotea. Matokeo ya kupotea kwa utamaduni ni kujiingiza kwenye utumwa wa tamaduni za kigeni, ambazo kwa hakika, haziendani kabisa na mazingira ya jamii za Kipare. Utamaduni wa Kipare ndiyo wetu. Hivyo, ni muhimu jamii nzima ishiriki kuuendeleza ili kujenga heshima na utu wetu. Tamaduni za Kizungu ni za Wazungu huko kwao Ulaya. Utamaduni wa Mpare ni wa Mwafrika, wa kwetu, Upareni, Afrika. Kila jamii na utamaduni wake kulingana na mazingira yake. Kila Fasihi na Kwao (Sengo 2009).

Vile vile, methali, ni nyenzo ya kuelimishia jamii. Maadili mema ya jamii hufundishwa kupitia matumizi ya methali, mfano;

Methali; Momo wedi utika ng'ombe he mani.

Tarijama; Mdomo mzuri, humpeleka ng'ombe malishoni.

Kwa kawaida, maneno mazuri humsaidia mtu kupata mazuri, humtoa ng'ombe zizini. Kuongea vizuri na watu, hujenga uhusiano mzuri ndani ya jamii, hujenga heshima na uwaminifu. Mtu akiwa na maneno mazuri, huweza kuwashawishi watu wengine,

kwa ulimi wake mtamu, kuyafanikisha na kuyarahisisha maisha yake ya kila siku, ndani ya jamii. Dhima kuu ya methali hiyo, ni kusisitiza umuhimu kwa watu wote kuwa na kauli nzuri. Kauli nzuri huleta mafanikio kwenye jamii. Hivyo, kila mtu anapaswa kuwa na kauli njema anapowasiliana na watu wengine.

Jedwali Na. 4.6: Dhima za Methali za Kipare katika Kuendeleza Elimu ya Jadi

Idadi ya washiriki	Waliotaja methali bila kueleza kazi zake	%	Waliotaja methali na kueleza kazi zake	%
253	17	07	236	93

Kwa muda mrefu, methali za Kipare zimekuwa na bado zina dhima ya kuendeleza elimu kwenya jamii ya Wapare. Kazi za methali hizo ni pamoja na:

4.3.1 Methali za Kuelimisha

Dhima ya kuelimisha ndiyo inayobeba dhima nyingine ndani yake. Wazee wa Kipare wamekuwa wakizitumia methali kwa kutolea mafunzo yahusuyo jamii katika maisha ya kila siku. Hivyo, methali hutumika kutolea elimu ya namna bora ya kuyaendesha maisha kwa kuzingatia mazingira, mila na dasturi za jamii.

4.3.1.1 Methali; Wekienda kuruka kijevu, uaghane na fae.

Tarijama; Ukitaka kuruka gema, agana na nyonga.

Maisha ya kila siku yamezungukwa na vikwazo vingi, kuna wakati mtu hulazimika kuruka akutanapo na vikwazo. Urukaji una miiko yake, isipozingatiwa, mrukaji huweza kupata matatizo makubwa. Kwa asili, Wapare wengi wanaishi sehemu za milimani. Sehemu kubwa ya ardhi yao iko kwenye uwanda wa juu, ambao una miteremko mingi. Sehemu za tambarare ni chache.

Katika maisha, mwanadamu anayo mambo mengi ya kufanya, yawezayo kumnufaisha katika maisha yake. Hivyo, mwanadamu anapaswa kufanya uchaguzi sahihi, wa mambo ya kufanya, kulingana na uwezo aliojaaliwa na Muumba wake. Dhima kuu ya methali hiyo ya Kipare, ni kuwataka wanajamii kuyapima mambo, kujua upana, kina na undani wake ili kujiridhisha kabla ya utendaji. Kufanya hivyo, kunaepusha madhara na khasara inayoweza kutokea, kwa kutofuata uwezekano sahihi wenye kufaa kufuatwa kwenye utendaji. Hivyo, ili kupata matokeo chanya, ni muhimu kuyachunguza mambo kabla ya kuyatekeleza, ili kuyatekeleza kwa kutumia mbinu sahihi. Kabla ya kutenda jambo, ni muhimu kufikiri kwa kina, kupanga na kutafiti na baada ya kuridhika kuwa na uwezekano wa kutenda jambo, ndipo hatua za utekelezaji zianze. Methali hiyo ya Kipare, inasadifu methali ya Kiswahili isemayo;

Ukitaka kuruka, agana na nyonga.

4.3.1.2 Methali; Wekivona ithagho, nere kidere

Tarijama; Ukiona jani kavu la mgomba (sago), lilikuwa changa.

Maisha ya binadamu yanapitia katika vipindi tafauti. Kuna wakati wa matatizo na furaha, wakati wa utoto, ujana na utu uzima. Kila kipindi, kina raha na karaha zake. Wapare wanaitumia methali hii kumtazama mwanadamu katika safari yake ya maisha. Wakati mwingine huitumia methali hii kwa kusema,

"Kidere uthimtheke ithagho, ambu naye nere kidere"

Tarijama; **Jani changa (tumba) usimcheke sago, kwani naye alikuwa jani changa (tumba).** Methali hii inashabihiana na ile ya Kiswahili isemayo:

"*Kilichompata peku, na ungo kitampata"*

Kumcheka na kumdharau mtu ambaye uwezo wake wa hali au mali umepungua, ni upotofu wa maadili. Hali hiyo huweza kumfika yeyote, wakati wowote. Safari ya maisha ni ghaibu ya Mwenyezi Mungu. Hatupaswi kuchekana kwa mambo magumu tunayokutana nayo maishani.

Majani ya mgomba yanatumiwa katika methali hii. Jani la mgomba linaanza kuchomoza likiwa katika hali ya mviringo na laini. Kisha hujitandaza na kuwa kama mwavuli wa aina fulani. Katika hatua hiyo, huweza kutumiwa na watu wakati wa mvua, kwa ajili ya kujikinga na mvua, ili wasinyeshewe. Hatua ya mwisho, hunyauka na kisha hukauka. Wakati huo, thamani ya jani huwa ndogo. Likiwa katika hatua hiyo ya mwisho Wapare huliita **"ithagho"** kwa Kiswahili, **"sago"**. Jani hilo kavu, kwa wajuao, hulichoma magadi ya jadi ya kupikia, hasa mboga ngumu. Jani, katika hatua yake ya kwanza na ya pili, lina matumizi mengi yanayolifanya liwe na thamani kubwa. Hatua hii inamuwakilisha binadamu akiwa katika kipindi cha neema ya afya, ya akili, ya mali na uwezo mwingi wowote unaompa hadhi kubwa katika jamii anamoishi. Akikosa utu katika kipindi hicho, akawa mwenye ufidhuli na kedi, kwa binadamu wenzake, kutokana na neema alizonazo, watu humtoa thamani.

Dhima kuu ya methali hiyo ni kuwahimiza wanajamii kuwa na busara kwa watu wote, wasiwapuuze na wasiwadharau watu wenye uwezo mdogo. Hakuna mwenye uhakika wa uwezo wake. Inawezekana, leo mtu ana uwezo mzuri, lakini kesho akaamka akiwa hana hili ama lile, uwezo wake wote umepotea. Hivyo, ni muhimu, watu wawe wanyenyekevu kwa wengine bila kujali tafauti zao za kimaisha. Kijana mwenye nguvu, hapaswi kumcheka mzee mkongwe kwa uzee wake. Kijana akumbuke kuwa, mzee naye alikuwa kijana, naye kijana atafikia hatua ya uzee pia.

4.3.1.3 Methali; Vuta vwa mwanake, vuatha nginda

Tarijama; Upinde wa mtoto, hulenga (hufuma) migomba.

Utoto ni kipindi chenye shughuli nyingi, ikiwamo michezo ya aina nyingi. Ni katika umri huo, udadisi wa mtoto huweza kusaidia kumgundua kipaji chake kwa kuchunguza mambo anayoyapendelea. Watoto, hasa wa vijijini, hujifunza kuwinda kwa kutumia pinde na mishale, wakiigiza wasasi waliowaona wakienda misituni kuwinda wanyama. Kwa kuwa, umri wao ni mdogo, watoto hufukuzana katika makaazi wanamoishi, wakilenga shabaha kwa kutumia pinde na zana nyingine za kitoto, walizozitengeneza wao wenyewe. Mazingira ya Wapare, ambayo yana migomba, ndiyo yaliyowafanya Wapare kuasisi methali hiyo, ambayo inaeleza, upinde wa mtoto unalenga shabaha kwenye migomba. Watoto hulenga migomba, kwa vile migombani ndiko mashambani. Mshale ukikosa mgomba uliyolengwa, utafuma mgomba mwingine, hautatoka, kumuumiza mtu.

Kwa kuwa ni kichekesho kwa mtu mzima, kuonekana akilenga shabaha migombani, methali hii, inatufundisha kuwa, mtu mzima anatarajiwa kufanya mambo yanayoakisi utu uzima wake. Mambo yakiwa kinyume, atawashangaza wengi. Ikiwa watoto wanalenga migombani, ili wasiumizane, iweje kwa watu wazima, washindwe kuepusha shari zinazojitokeza ndani ya jamii? Watu wazima wanapaswa kuangalia usalama, na kuepusha shari kwa upeo wa mbali zaidi ya ule wa watoto. Ni hali ya namna hiyo, ya mtu kushindwa kufanya mambo sahihi, yanayotarajiwa na watu au jamii yake, ikawasukuma Wapare waone, matumizi ya akili katika masuala yasiyokuwa na tija ni hali duni zaidi kuliko mtoto mwenye upinde akawa analenga shabaha, migombani.

4.3.1.4 Methali; Kiogwe wekikiima moto, kinekuima mbushuke

Tarijama; Kiazi ukikinyima moto, kitakunyima unga (utamu).

Maandalizi ya vyakula vingi yanategemea moto, kwa kuchemshia, kukaangia, kuchomea na kuokea. Methali inalinganisha hali mbili katika maandalizi ya chakula. Hali ya kwanza, ni moto mdogo katika uokaji wa viazi. Hali ya pili, ni kukosekana kwa utamu kwa kukosekana moto unaotosha. Kupatikana kwa utamu kunategemea jitihada na maandalizi ya chakula kinachotarajiwa kuliwa.

Katika maisha, mafanikio ya jambo lolote hutegemea jitihada. Kukosekana kwa juhudi za kutosha, kunadumaza mafanikio yanayotarajiwa. Methali hii inafanana na methali ya Kiswahili isemayo;

"Kula uhondo, kwataka matendo,

Asiye matendo, hula uvundo"

Methali hiyo ya Kipare isemayo, **"Kiogwe wekikiima moto, kinekuima mbushuke"**, inaelimisha kuwa, mafanikio ya jambo lolote hutegemea matumizi mazuri ya juhudi na maarifa. Wale ambao wamefanikiwa, walilazimika kuwa makini katika kuchagua, kupanga na kutekeleza. Pia, walilazimika kufuata sharia, kanuni na taratibu zinazoongoza walichoamua. Kila kitu, kimejengeka kwa kufuata kanuni fulani, zikitimia, kitakuwa kizuri na zisipotimia, hakiwi kizuri. Sharia ni msumeno, inamlazimisha mtu aitekeleze, hata kama haipendi, vinginevyo, mambo hayawezi kuwa.

4.3.1.5 Methali; Kurongora kwa fua, ethiko kumanya vingi

Tarijama; Kutangulia kwa pua, siyo kufahamu mambo mengi.

Pua ina kazi ya kunusa harufu. Katika methali hii, pua inatarajiwa iyatambue mambo haraka na kutuma taarifa kwenye ubongo ili hatua stahiki zichukuliwe kukabiliana na tukio. Katika jamii, watu wengi, huamini kuwa, wale waliotangulia kwa maana ya umri, au uongozi, basi wanafahamu mengi. Mafunzo yanayopatikana kwenye methali hiyo ni kuwa, ingawa viongozi hufahamu mambo mengi, kutangulia kwao, si kibali cha kujua mambo yote. Kiongozi si Mtawala, Kiongozi huongoza kwa kuongozwa. Mtawala hufuata kanuni kibubusa. Anaweza kumwuliza baba aliyemzaa, jina na umri wake.

Hakuna mwanadamu anayefahamu mambo yote, hata kama ana umri mkubwa, au hata kama ni kiongozi mkubwa. Ufahamu wa mambo ni mwendelezo endelevu ambao ukomo wake, kwa hapa duniani, ni pale maisha ya mwanadamu yanapofikia ukomo. Mwenyezi Mungu, Muumbaji wa vitu vyote, Ndiye Mwenye sifa ya kujua vitu vyote, Mjuzi wa ya siri na ya dhahiri.

4.3.1.6 Methali; Wekikunda ikoko, ukunde na iova (iua) lakwe

Tarijama; Ukipenda boga, upende na uwa lake.

Upendo katika maisha, ni jambo muhimu kwa kila mtu. Upendo humpa mtu faraja awapo na jambo zito linalomtatiza. Matatizo yanatuhimiza kuwa na ndugu, rafiki au mwenza katika kipindi kigumu. Methali hii inasadifu methali ya Kiswahili isemayo "**Ukipenda boga, lipende na uwa lake**" na ile isemayo, "**Ukimpenda jongoo, ipende na miguu yake**"

Uhusiano unaoelezwa katika methali hiyo, juu ya maisha, unahusisha boga, ambalo Wapare wanaliita "**ikoko**" na uwa lake, linaloitwa **iova**. Kuwapo kwa boga ni kuwapo kwa uwa. Hakuna uhalali wa kimoja kukipiga vita kingine kwa kuwa kila

kimoja kinahusika katika kuwapo kwa kingine. Boga hutoa kokwa zinazoendeleza kizazi chake. Makuzi ya mbegu za boga hupitia katika hatua ya uwa. Bila ya kualika uwa, boga haliwezi kumea.

Methali hiyo, ni kielezeo cha upendo wa kweli katika jamii, kwa kuwa, kila mtu, kwa chochote anachokifanya, kiwe kizuri au kibaya, kina athari chanya au hasi kwake na kwa wengine. Ikiangaliwa katika uga wa mapenzi na ndoa, imethibitika kuwa, anayependwa ana mtandao wa watu wengine wanaomhusu, ingawa si katika hilo linalompendezesha. Kumpenda yeye, hakumnyang’anyi haki ya kuwapenda watu wa familia yake. Unachompendea yeye ni sehemu ndogo tu ya duara la upendo. Methali inahimiza kumpenda mtu, wazazi au watoto wake ambao wana aina nyingine za upendo kwake, tafauti na upendo uliyopo baina ya wapendanao.

Wanandoa wote ni wajane watarajiwa, kwa kuwa, mmoja wao, hutarajiwa kutangulia kuiaga dunia. Ikiwa ndoa ilibahatika kupata matunda (watoto), mume au mke atakayeanzisha uhusiano na mjane, atawajibika kwa watoto pia, kwa sababu mshirika wake ana mapenzi ya dhati kwa watoto wake, haki ambayo haiwezi kuondolewa na upendo mpya kwake. Hali iko hivyo hivyo kwa watoto.

Haki ya kumpenda mzazi wao, hainyang’anyiki. Hali hiyo, ndiyo iliyowasukuma Wapare waibue methali hiyo inayowataka wanaopenda, wasibinafsishe aina zote za upendo. Anayefanya hivyo, hufundishwa kuwa, mtu akipeda jambo, apende na mambo mengine yanayolizunguka jambo hilo, vinginevyo, atalikosa jambo hilo. Mpenda kunguni, kapenda na harufu yake.

4.3.1.7 Methali; Wekitegha ifolong'o, vitha ludhighi

Tarijama; Ukimtega nyani, ficha kamba.

Kutajwa kwa nyani katika methali hiyo, ni kulinda heshima ya binadamu, kulingana na jambo linalolengwa kuwasilishwa. Nyani ni mnyama anayeishi kwa kutegemea matunda ya porini. Vile vile, anakula mazao yanayostawishwa na wanadamu. Kwa kuwa nyani ni miongoni mwa viumbe ambao hawana urazini, hajui umuhimu wa kuandaa mahitaji atakayoyatumia wakati ujao. Akila sasa na akashiba, hafikirii ya kesho. Wapare hulazimika kulinda mazao yao yasiharibiwe na manyani.

Methali hii, **"Ukimtega nyani, ficha kamba",** imewatumia manyani kuwasema wanadamu wenye tabia kama ya wanyama hao. Katika jamii, kuna matukio mengi yanayozuia kusema ukweli wote unaohusu mambo ya watu. Kuficha kamba ni tafsida inayotumiwa kwa maana ya kuwa mambo ya siri hayafichuliwi hadharani. Ukifanya hivyo, unawapa faida watu wenye nia mbaya, kama alivyo nyani kwa mazao ya binadamu. Ni methali inayotoa hadhari katika kuhifadhi mambo, vitu na hali dhidi ya maadui.

Methali hiyo, inatumika kwenye masuala nyeti na ya siri. Si maarifa yote huwekwa hadharani. Kila mwenye chake, hulazimika kukilinda kwa ustadi mkubwa, ili kisiingie kwenye mikono isiyohusika na kuwanufaisha watu ambao si walengwa. Ulinzi wa aina yoyote una lengo la kuhakikisha kuwa, mhalifu hapati mwanya wa kufanya uharibifu ambao utarudisha nyuma jitihada za mwenye mali, nchi, maarifa, au ujuzi mwingine wowote. Methali inaiona jamii kuwa, inayo hazina ya maarifa muhimu yanayotumika kwa jamii nzima, kinyume cha upotoshaji uliofanywa na

wageni kwa lengo la kuidhoofisha jamii isijiamini ili iwe tegemezi huku ikifanywa nyani, aliyefichiwa Kamba ili asijitambue.

4.4.1.8 Methali; Wekuvithie, kave mghongo uhonze

Tarijama; Umejificha, kumbe mgongo uko nnje.

Siyo siri zote, ni siri. Wapare wanaeleza ukweli wa methali ambayo inakejeli watu wafanyao mambo yanayokiuka misingi ya utu, wakiamini kuwa, hawajulikani. Ni methali inayomcheka mtu anayeamini kuwa, mahali alipo amejificha, lakini, hana khabari kuwa sehemu ya mwili wake inaonekana. Methali hiyo inafanana sana na methali ya Kiswahili isemayo,

"Hakuna siri, ya watu wawili"

Siri ikihusisha watu zaidi ya mmoja, mtu huyo wa pili hakosi kuwa na mwingine anayemwamini. Imani yake itamsukuma aseme alichosimuliwa au alichokiona na khatimaye, siri, huwa si siri tena. Kama ilivyo kwa fedha zikiwa mfukoni, zitamshawishi anayezimiliki, kuzitafutia matumizi. Kutambua chanzo cha madhara kwa waathirika, ndiko kulikowafanya Wapare waibue methali inayomkejeli mtu aliyejificha huku mgonngo wake unaonekana.

4.3.1.9 Methali; Heliwa, hehirwa

Tarijama; panapoliwa, hufanywa kazi.

Maisha mazuri ya wanadamu, hutegemea kuwapo kwa mahitaji yao muhimu, chakula kikiwa ni moja ya mahitaji hayo. Ili mwanadamu aishi, ni lazima apate lishe (chakula). Ukosefu wa chakula, huweza kumfanya binadamu aupoteze uhai wake. Methali hiyo, inahusisha mambo mawili; kuwapo kwa chakula na kufanya kazi.

Hakuna uwezekano wa kukipata chakula kimiujiza tu, lazima wakulima wafanye kazi ngumu ya kukilima mashambani, kukiotesha, kukipalilia, kukivuna na kisha, chakula hicho kuandaliwa na wapishi ili chakula hicho, kiwe tayari kwa kuliwa.

Dhima kuu ya methali hiyo, ni kuwaelimisha wanajamii kuwa, ni lazima kuwajibika kwa kutumia juhudi, maarifa na vipaji. Kuwajibika huko ndiko kutakakowasaidia kupata mahitaji yao muhimu, na kuyaendesha maisha yao, katika hali bora zaidi. Jamii isiyowajibika, haiwezi kukidhi mahitaji yake.

4.3.1.10 Methali; Kiavia cha nkondo, ni kukia

Tarijama; Maarifa vitani, ni kupona/kushinda.

Vita ni mapigano baina ya mtu na mtu, makundi ya watu au mataifa. Kwenye uwanja wa vita, kuna kupiga na kupigwa, kujeruhi au kujeruhiwa, kuua au kuuawa. Kwenye vita, kila kundi hupambana na kufa au kupona. Methali hiyo, imetumia vita kuzungumzia matatizo yaliyomo ndani ya jamii. Matatizo ambayo, kila mtu anapaswa kutumia juhudi na maarifa ili kukabiliana nayo. Kwa mfano, kila mtu mwenye akili timamu, huhitaji kujiinua kiuchumi ili kuyaimarisha maisha yake. Kila mtu hana budi kuwajibika kwenye maeneo anayoyamudu, kulinngana na vipaji alivyoruzukiwa na Muumba wake.

Vipaji hivyo, ndivyo vitakavyomwezesha mtu kushinda vita (kuyakabili matatizo), hivyo, kuishi, maisha bora zaidi. Kutokana na kuwapo kwa watu wenye vipaji tafauti vitumikavyo katika kuyaendesha maisha, ndipo Wapare wakaibua methali hii isemayo, “**kiavia cha nkondo, ni kukia**” Tarijama; **“Maarifa vitani, ni kupona/kushinda”,** methali ambayo, huwahimiza watu, kutumia vipaji walivyonavyo, kwa njia za halali, ili kuyakabili matatizo yanayowazunguka.

4.3.1.11 Methali; Weehia, ethiho wekuia

Tarijama; Ukuliapo, sipo uzeekeapo.

Kwa kawaida, mtu hupitia hatua nyingi za makuzi. Methali hii inaelimisha kuwa, mtu ana ruhusa ya kuzunguka duniani, akijitafutia maisha yake na ya familia yake. Mtu hafungwi kwa kuishi sehemu aliyozawa, hadi kuzeeka.

Kwa sasa, dunia imefungua milango, kila mtu yuko huru, kwenda kokote, kutafuta maisha kwa kadiri awezavyo. Wapare, kama walivyo watu wa jamii nyingine, wamesambaa nchini na nnje ya nchi. Kusambaa kwa Wapare, katika ngazi ya kitaifa na kimataifa, ni kielezea cha uhalisia wa utendakazi wa methali hii ya Kipare.

4.3.1.12 Methli; Igogo la choo, lethithikia mbungo

Tarijama; Gogo la choo, halisikii harufu.

Jengo la choo ni la huduma muhimu, katika sehemu yoyote ya makaazi ya watu. Katika ujenzi wa vyoo, Wapare huchimba shimo, hupanga magogo na kisha hutandika fito na hatimaye hukandika udongo wa tabaka nene kama sakafu ya choo hicho. Hadi sasa, Wapare wengi, wanaendelea kutumia utaratibu huo wa ujenzi wa vyoo. Methali hiyo, yenye utashihisi, inayapa magogo uwezo wa kutonusa harufu ya uchafu, uliyomo ndani ya shimo. Endapo yangekuwa na uwezo wa kunusa harufu mbaya itokanayo na uchafu huo, yangeamua kuondoka, kuacha kazi ya kukifunika choo.

Wapare huitumia methali hiyo, kuelimisha jamii kuhusu mambo yanayoiharibu jamii. Uharibifu wa mazingira unaofanywa na watu, umeharibu mfumo wa maumbile ya kujiendesha kiasili. Matokeo ya uharibifu huo ni kubadilika kwa tabia ya nchi, joto

limeongezeka, mvua hazitabiriki na majanga mengine kama vile kuharibiwa kwa hali nzuri ya hewa na kukauka kwa baadhi ya vyanzo vya maji. Jamii haina budi kuzinduka, kuchukuwa hadhari katika kukabiliana na mambo ya hatari yanayoiandama jamii.

Licha ya kuwapo kwa vitendo vinavyotishia mustakabali wa jamii, kwa maajabu makubwa, wanajamii wana macho lakini hawaoni, wana masikio lakini hawasikii, wana akili lakini nazo hazitumiki kwa ukamilifu wake. Matokeo ya kupumbazwa huko, kunafananishwa na gogo la choo ambalo, linakaa sehemu yenye harufu mbaya sana, lakini halihisi chochote kuhusu harufu hiyo itokayo shimoni. Kwa hali hiyo linaendelea kudumu katika mazingira ya harufu mbaya hadi litakapoteketea.

4.3.1.13 Methali; Mwana wa nyoka, ni nyoka

Tarijama; Mtoto wa nyoka ni nyoka.

Mafunzo makubwa yanayopatikana kwenye methali hiyo ni kuwa, ni jambo la kawaida, kumwona mtoto akiwa na tabia au mwenendo unaoakisi hali za wazazi wake. Wapare huitumia methali hiyo kuelezea kiwango cha mtu au mtoto kurandana na wazazi, kwa sababu za kiurithi wa chembechembe hai zilizomo mwilini. Ikiwa anayefananishwa na huyo mtoto, hakuwa na mapokezi mema, kwa jamii, mtoto mwenye kurithi tabia na mwenendo mbaya, atasababisha jamii iitumie methali hiyo kuikejeli familia hiyo kuwa, hakuna anayeshangazwa na hali hiyo, kwani mtoto wa nyoka ni nyoka

Methali hiyo ya Kipare inafanana na ya Kiswahili isemayo:

“Maji hufuata mkondo”.

Methali hiyo, kimaudhui, maji, kufuata mkondo ni sawa na mtoto kufuata mwenendo wa wazazi wake. Jambo hilo ndilo lililowafanya Wapare watunge methali ya “**Mtoto wa nyoka, ni nyoka**”, methali ambayo, ni bia na ile ya Waswahili, **Mwana wa nyoka, ni nyoka**

Haya ndiyo mambo ambayo, (Sengo, 2009, 2016), katika juhudi zake, za kuitakia mema nchi yake, methali nyingi mfano wa hiyo, zikikusanywa na kufanyiwa tarijama, kutoka kwenye makabila, itapatikana Fasihi ya Tanzania kwa Kiswahili, itakayowaonesha kuwa, wanajamii wote ni wamoja, kwa kuwa, methali zina mamoja, yanayofanana na kulingana.

4.3.1.14 Methali; Varethaka vethakaa, nyika irabaki vulavula.

Tarijama; Wasasi huchakaa, mbuga hubaki vile vile.

Nyika ni pori linaloota nyasi nyingi, miti michache, mingi ni midogo midogo. Kwa Wapare, neno nyika lina maana, pia, ya sehemu ya mbali na nyumbani. Wote wanaokwenda kutafuta maisha nnje ya mahali walikozaliwa, husemwa wako nyikani. Maana nyingine ya nyika ni mbuga au msitu uliyoko mbali na makaazi ya Wapare. Maana hii ya mwisho ndiyo iliyokusudiwa kwenye methali hiyo. Kwa Kiswahili, NYIKA ni pori, masafa marefu ya pori, ndipo tukawa na nchi kubwa ya Tanga, Tanga + Nyika = Tanganyika (Sengo, 2016).

Kwa kawaida, wawindaji, hupata mahitaji yao katika misitu. Ardhi inayostawi msitu unaovutia makaazi ya wanyama wanaowindwa, inabakia kama ilivyo. Vizazi na vizazi hufanya shughuli zao katika ardhi au misitu hiyo, lakini ardhi au misitu huendelea kubaki kwa ajili ya vizazi vingine. Mwanadamu anapaswa kuwa na

hadhari, kwa kuepuka kufanya mambo ambayo hatimaye humletea madhara yeye mwenyewe, si kwa kudhani anafanya kwa kumkomoa huyu ama kumdhalilisha yule, ikiwa anayoyafanya si ya sawa, mtenda wa hayo hudhalilika yeye mwenyewe. Mtu akifanya mambo yasiyo tija, hujiumiza mwenyewe. Waswahili husema

"Mwenda mbizi nchi kavu, huupujua usowe"

Methali hiyo, ina matumizi mapana yanayojumuisha shughuli nyingine nyingi. Wakulima huitumia ardhi hiyo hiyo, ambayo ilikuwapo miaka mingi iliyopita. Vizazi vingi vimepita na kupata mahitaji yao. Muda wa uhai wao ulipomalizika, vizazi hivyo vilitoweka, na kuiacha ardhi hiyo ikiendelea kutoa huduma kwa waliopo sasa.

Matumizi mabaya ya ardhi yana madhara kwa wanaoitumia. Hivyo, methali hii, inawakejeli wale wanaoitumia ardhi vibaya, kuwa, ni wao watakaoyakosa matunda bora kwa kutoilea ardhi vizuri. Kwa hali hiyo, Wapare huitumia methali hii kujielimisha kuwa, ni upuuzi, kutumia kitu vibaya ili hali kitu hicho kina faida kwao. Chenye manufaa, ni vizuri kukitunza, kwa faida ya kizazi cha sasa na kijacho.

4.3.2 Methali Zinazohimiza Uwajibikaji

Uwajibikaji ni dhima nyingine ya methali, inayowasisitiza watu kufanya kazi kwa juhudi na maarifa yao yote ili kupata maendeleo. Mtu anapowajibika, huepuka uvivu ambao ni sumu ya maendeleo;

4.3.2.1 Methali; Eomba mbogha, ena yakwe yeghaghie

Tarijama; Aombaye mboga, ana yake iliyochacha.

Siku hazilingani. Maisha ya familia nyingi zisizo na uwezo wa kujikimu, kuomba hiki na kile ni jambo la kawaida. Methali hii inamlinganisha mtu anayekwenda

kuomba mboga kwa jirani, na yule mwenye ya kwake, ambayo imechacha. Hata kama analazimika kwenda kuomba, basi anapaswa kuwa na mipango iliyo kamili ya kuweza kumsaidia, kukabiliana na shida yake ikiwa maombi hayo, kwa jirani yake, yatagonga mwamba. Methali hiyo, inasadifu zile za Kiswahili zisemazo:

"Ukibebwa, ujikaze"

"Ukishikwa, shikamana"

Nchi zinazoendelea, zisitegemee kuomba kwa ajili ya maendeleo ya watu wake. Nguvukazi na rasilimali zilizopo zitumike, kikamilifu, kwa kuwahamasisha watu wao, kuwajibika ipasavyo. Badala ya bajeti ya nchi kuwategemeza wahisani kwa kila kitu, mboga zilizochacha, zitumike kikamilifu, katika sekta zitakazosisimua uchumi wa nchi. Wataalamu na wanaharakati wanaoitakia nchi mema, wasikilizwe badala ya kuwaacha mafisidi kuendelea kuzihujumu nchi zao.

Methali hiyo, inaona ubaya wa kuombaomba, ambako kunahatarisha uhuru, utu na heshima ya taifa. Mambo ya msingi katika uendeshaji wa jambo lolote la ndani ya jamii zetu, hayahitaji maarifa kutoka nchi za nnje. Maarifa yote yenye umuhimu mkubwa, yamejaa katika amali za fasihi zetu za asili. Nchi ni nchi, zisiitwe za Ulimwengu wa tatu. Tuwache kuwa manyani wasioona mamando yao. Wakitazama nyuma kwa wenzao, watayaona na ya kwao. Nchi ijifanyie mambo yake yote, yenyewe. Kama ipo iliyojifanyia ikawa NCHI HISANI, kwa nini na nchi nyingine zisijifanyie zikajitegemea badala ya kuwa tegemezi? Methali hiyo, inapiga mbiu ya kutuamsha, tujitambue kuwa, sisi ni matajiri, tusiojijua. Tuzindukane na usingizi wa pono. Tujifanyie yetu, tujikomboe kiuchumi.

4.3.2.2 Methali; Mwana wa mkiva, ethibanda (ething'enda)

Tarijama; mtoto wa mkiwa, hanenepi.

Methali hii, inaeleza hali duni ya maisha, katika familia. Mataifa yaliyoendelea yamekuwa na ukiritimba wa kuyafanya mataifa yanayoendelea yaamini kuwa, kuendelea ni kufanana na wao. Dhanna hii ni dhaifu sana. Huwafanya wananchi wasiwe na mawazo huru yanayozingatia uwezo, hali na mazingira yao. Mfano mzuri wa tajriba ya maisha ya wanyonge wa Kisudani, Khartoum, mikate mizuri iliaminika kuwa ni ya Wazungu (Sengo 1978 – 1985). Ili kuiepuka hali ya tafauti kiuwezo wa kiuchumi, ni lazima mamlaka zinazoongoza na kusimamia mifumo ya rasilimali katika ngazi za taifa, ziwajibike kwa kupiga vita, hali hiyo ya uonevu ili kuleta uwiano unaolingana katika nyanja zote za maisha.

Methali hii, **"Mtoto wa mkiwa, hanenepi"** inathibitisha ukweli kuwa, wanyonge hawana chao kwenye jamii nyingi za kifisidi. Hawawezi kupata mahitaji yao ya msingi kama ilivyo kwa matajiri. Hali hii ndiyo inayofananishwa na wazazi, kushindwa kuwalisha watoto wao, maishani. Hivyo, ni muhimu kwa jamii, kuangalia namna bora ya kugawana rasilimali zilizopo ili kila mmoja aishi kwa raha kwenye nchi yake.

4.3.2.3 Methali; mrerokia nkemo, ni mrerokia kula

Tarijama; Anayewahi kazini, ndiye anayewahi kula.

Kufanya kazi kwa juhudi, maarifa na kwa wakati, ni jambo muhimu sana kwenye maisha ya mwanadamu. Uzembe kwenye kazi ni chanzo kikuu cha kushindwa kupata mafanikio yanayotarajiwa katika maisha. Hata methali ya Kiswahili nayo husema hayo hayo *"Ajizi, nyumba ya njaa"*

Dhima kuu ya methali hii, ni kuhimiza uwajibikaji. Methali inahusisha mambo ya kuwahi kazini na kuwahi kula. Kutokana na mafunzo yanayopatikana, anayefanya kazi kwa juhudi, maarifa na kwa kuzingatia muda, ndiye apataye fursa ya kuufikia ufanisi na kwa haraka zaidi, hivyo, kuweza kujikimu kistahiki, kula vizuri, kuvaa vizuri na kulala pazuri. Mtu akiwa mzembe, asiyeutumia vyema muda wake, juhudi zake, na maarifa yake katika kufanya kazi zake, hawezi kuyafikia mafanikio hayo kwa ufanisi.

4.3.3 Methali za Kuwatakia Watu Kheri na Baraka

Mtafiti amekusanya methali za kutakiana kheri na baraka ndani ya jamii. Baadhi ya methali hizo ni:

I. Baraka kwa wanandoa na familia

4.5.3.1 Methali; Wekinkwa iziko, uvoke na wavuta

Tarijama; Unapoanza unyumba, mzawa wa kwanza awe wa upinde.

Methali hii hutumika wakati wa ndoa. Ni methali ya kuwatakia wanandoa baraka ya watoto wa kiume na watoto wa kike. Methali hii, husemwa kwa Bibi harusi, siku anapoagwa nyumbani kwao. Wazazi wachache wenye busara, hupawa fursa ya kutoa maneno ya busara, ya kumtoa Bibi harusi kwa ajili ya kwenda kwa Bwana harusu.

Maneno yanayotumika kwenye methali hii, si ya moja kwa moja, ila ni ya uficho. Badala ya kusema mtoto wa kiume, husemwa "**uvoke na wavuta**". Wote walioketi katika kikao hicho wataelewa, "mtoto wa kiume", kwa vile katika mila na dasturi za wahenga, upinde ni silaha inayoshikwa na kina baba. Wakati mwingine Wapare husema: *"…, uvoke na enekujia kampombe"*

Waliposema, “**uvoke na enekujia kampombe**”, kwa maana ya mtoto wa kike, ambaye kwa mgawanyo wa kazi kwenye jamii ya Wapare, mtoto wa kike humsaidia mama, kazi za nyumbani. Kwa sehemu kubwa, Wahenga wa jamii ya Wapare, walipendelea kifungua mimba awe wa kiume na wa kike afuate. Wahenga walipenda watoto wa jinsia zote kutokana na umuhimu na nafasi zao katika familia au jamii kwa jumla. Mtoto wa kiume alitajwa mwanzo, kwa vile ndiye mrithi, walii na mlezi wa familia, ikitokea, baba katangulia Kuzimu.

4.3.3.2 Methali; Udhime iyo kaa wetonga, na kitangu na ighembe

Tarijama; Uisimamie hiyo familia unakoolewa, kwa sahani na jembe.

“**Kitangu**” ni chombo asilia, kama sahani za siku hizi, iliyotengenezwa kwa ufundi stadi wa asilia, kwa kutumia majani (nyasi) na kamba za katani. Chombo hicho kilikuwa cha kulia chakula. Siku hizi chombo hicho, hakitumiki tena kwa kulia chakula. Siku hizi, hutumika zaidi, kuhifadhia matunda, na wengine hukitumia chombo hicho, kama pambo.

Methali hiyo, iliposemwa kwa binti aliyeolewa, ilimtakia kheri na baraka. Kwa mila na dasturi za Wapare, msichana alipoolewa alipawa jembe, panga, na shoka, ili atambue kuwa, baraka ya nyumba itakuja, si kwa uzazi wa watoto tu, bali kwa kufanya kazi, kwa bidii, ili nyumba iwe na baraka ya mali na chakula. Uvivu ni sumu ya maisha. Maisha ya ndoa ndiyo maisha halisi ya kupokezana vijiti vya vizazi.

Hivyo, kazi ni lazima zifanyike kwa juhudi na kwa maarifa makubwa. Kutokana na mabadiliko kwenye jamii, siku hizi wakati wa kuagwa, msichana husemewa,

"Nakuinga kalamu, itumie nenzo"

Tarijama; Nimekupa kalamu, uitumie vizuri.

Elimu ndilo **jembe** la msichana huyo,

"**Udhime iyo kaa na ighembe**"

Tarijama; Uisimamie hiyo familia kwa jembe.

Kwenye hiyo nyumba, kusiwe na ukosefu wa chakula. Neno NJAA lisipawe nafasi. Njaa, ndani ya familia ni aibu.

4.3.3.3 Methali; Nyumba ifuke mushi, ikete ng'ombe na vantu

Tarijama; Nyumba ifuke moshi, iwe na ng'ombe na watu.

Kiasili, Mpare, anapomaliza ujenzi wa nyumba, hufanya sherehe ya kuhamia. Chakula maalumu hupikwa, hasa viazi vikuu, pamoja na pombe ya miwa. Mzee wa mji, kiongozi wa boma, hufanya tambiko na kufungua nyumba ili iwe tayari kuishi watu.

Siku hiyo ya kuhamia, ng'ombe huingizwa ndani, na moto huwashwa kwa mara ya kwanza kwenye mafiga, katika nyumba na mkuu wa mji, husema maneno yafuatayo,

"**Yoo nifuta moto he ii nyumba, nyumba ifuke mushi, ikete ng'ombe na vantu, na moto usifwe he ii kaa, hasisoveke kijo, nzota iikae hae na ii kaa**.

Tarijama; "Nawasha moto kwenye hii nyumba, ifuke moshi, isikose chakula, iwe na ng'ombe na watu, na iwe na neema za kila namna"

Kwa maneno hayo, nyumba hufunguliwa rasmi. Hiyo ni ibada fupi, tambiko, katika jumla ya itikadi za kisanaajadiiya. Muumba Hupokea duwa hizo na Hutoa baraka

katika nyumba mpya.Wahenga wa Kipare hutegemea vitu vitatu muhimu kwenye nyumba, watu, mifugo, na chakula chao. Nyumba ikikosa mambo hayo, ilionekana sawa na kihame.

II. Baraka kwa wasafiri

Ni jambo la kawaida kwenye jamii, watu kusafiri, kwa ajili ya kukidhi mahitaji yao. Wapare hutumia methali, ambazo, ni kama dua za kuwatakia baraka wasafiri.

4.3.3.4 Methali: Uthekiwe, uko hantu wetonga

Tarijama; Upokelewe kwa kicheko, huko uendako.

Methali hii, hutumika kumtakia baraka anayesafiri kwenda mahali. Kwa mfano, kuwasalimia rafiki, au kwenda sokoni. Methali hii, ni ya kumwombea msafiri akutane na watu wazuri, huko aendako. Watu ambao, watampokea na kukaa naye vizuri, hadi muda wa kuachana nao ukifika. Kama mtu anakwenda kufanya biashara, methali hii hutumika kumuombea, apate wanunuzi wa bidhaa zake, tena wanunuzi watakaozinunua bidhaa hizo bila manung'uniko.

4.3.3.5 Methali; Tonga, uvate nguru mutwi

Tarijama; nenda ubahatike kumkanyaga kobe kichwani.

Kwa kawaida, kobe ni mnyama mpole. Anaweza kukamatwa na kuwekwa begani au kichwani. Kobe aonapo adui, hukificha kichwa chake ndani ya gamba lake. Si rahisi, mtu kukikanyaga kichwa cha kobe. Mtu kukikanyaga kichwa cha kobe, huchukuliwa kuwa ni jambo kubwa na lisilo la kawaida. Methali hii, hutumika kumtakia mtu baraka ambayo ni nadra sana kupatikana.

4.3.4 Methali za Kuwatakia Laana Watendao Maovu

Tangu zamani, Wapare wamekuwa wakitumia methali zenye maneno mazito. Baadhi ya methali zina maneno mazito, na methali humfanya mwenye kutamkiwa, kubadili mwenendo wake mbaya, na kufuata maadili mema. Methali hizo zilitumika na bado zinatumika kama fimbo au silaha, ya kujihami dhidi ya uonevu, dhuluma na unyanyasaji kwa wanyonge. Kiasili, Wapare huogopa sana laana kwenye maisha yao. Hujihadhari sana wasipate laana, hata ya kuombewa na wapita njia. Hii ni kwa sababu, Wapare huamini, hata laana ya mpita njia, huweza kumpa mtu mateso. Wapare husema;

“Hata ethikumoghie athikushighie momo”.

Tarijama; Hata asiyekuzaa, asikutakie laana.

Laana mbaya si ile ya mzazi tu, hata ya mtu mwingine yaweza kuleta madhara. Kwa kiasi kikubwa, uwaminifu umejengwa katika misingi ya khofu, ili mtu asimdhulumu mwingine, akiamini kuwa, anaweza kulaanika, afe au kupata tabu na mateso yeye na familia yake au ukoo wake. Mafunzo hayo yamewafanya Wapare wengi kuwa watu wapenda amani na usuhuba mwema na wengine.

4.3.4.1 Methali: Thomwa ni kibathi cha Mghara

Tarijama; Chomwa kwa kijiti cha Mghara.

Mghara ni aina ya mti mgumu uotao nyikani, Upareni. Kijiti cha Mghara, kikiingia mwilini, kinatoboa kama kisu, na kidonda chake huchelewa sana kupona. Lugha inayotumika kwenye methali hiyo, si ya moja kwa moja, bali ni lugha yenye uficho. Methali hiyo hutumiwa na watu waliotendewa ubaya na wakawa hawana njia

nyingine ya kujitetea. Hivyo, watu waliotendewa ubaya, na hawana njia nyingine, huitumia methali hiyo kama fimbo dhidi ya wabaya wao. Wabaya hukabidhiwa kwa Mungu, kwani hiyo ndiyo fimbo ya uhakika ya mnyonge.

Kwa jumla, methali hiyo, hutamkiwa mtu, kwa lengo la kumtakia mtu huyo, apatwe na mambo mabaya yatakayomtesa kwa muda mrefu. Mabaya hayo huwa ndiyo malipo ya ubaya wake. Mara nyingi, baada ya kutamkiwa maneno hayo, wazee wenye busara humkalisha chini aliyefanya kosa na kumshauri aende kumwangukia mgomvi wake kwa kumwomba msamaha aliyekosewa. Lengo likiwa, ni kuiondoa khatari inayoweza kujitokeza kutokana na laana hiyo. Asipoomba radhi, humkuta, lake na nduguze. *"Mchuma janga, hula na wakwao"*

4.3.4.2 Methali; Uome tha lugwi

Tarijama; Ukonde, kama kinyonga.

Kinyonga ni kiumbe mwenye sifa ya kipekee. Kinyonga huweza kujibadili rangi kulingana na mazingira yanayomzunguka. Pamoja na sifa hiyo ya kujibadilisha rangi, kinyonga ana umbo dogo. Umbo ambalo, hakuna wakati ambapo linaweza likapawa sifa ya unene. Dhima kuu ya methali hii, ni kuwatakia laana watu waovu, wapate ukata mkubwa na pia afya mbaya, kutokana na udhalimu walioutenda. Mara nyingi, methali hiyo, hutumiwa na watu walioibiwa fedha au mali. Mtu, huweza kuitumia methali hiyo, pindi aonapo dalili ya kudhulumiwa mali zake. Mtu aliyedhulumiwa, huweza kutoa onyo kwa kusema:

"**Mwekighuha mari jangu, muome tha lugwi"**

Tarijama; "Mkichukua mali zangu, mkonde kama kinyonga"

Maana yake ni kuwa, kama mtachukua mali zangu , basi dhiki kubwa ikukabilini, msipate faraja yoyote kwa ubaya mliyoutenda.

Methali hiyo itumikapo, mara nyingi, husaidia kuwaogopesha watu wenye nia ya kuwadhulumu wengine, na wale ambao wameshadhulumu, huweza kuomba msamaha na kuzirejesha mali walizozidhulumu. Kwa njia hiyo, elimu ya jadi kuhusu madhara ya laana, huendelea kurithishwa kutoka kizazi kimoja hadi kingine na hivyo, kuendelea kulinda na kuyaendeleza maadili mema ya jamii.

4.3.4.3 Methali; Nanga ubuka, tha Kiramba

Tarijama; Upasuke, kama tunda la Mkweme.

Mkweme ni aina ya mmea. Mmea huo huzaa matunda, ambayo, yanapokomaa, hupasuka na kutoa kokwa. Kokwa hizo hutumiwa kama kiungo cha chakula. Maneno ya methali hiyo ni maombi ya laana ya kumtakia mtu mabaya. Yaani tumbo lake livimbe na kuwa kubwa, kisha, lipasuke kama tunda la Mkweme.

Kwa uzoefu wa maisha ya jamii ya Wapare, mtu akivimba tumbo kiasi hicho, kwa sababu yoyote ile, haponi. Mtu huyo hufariki dunia baada ya kuteseka kwa muda mrefu. Mara nyingi, laana hiyo hutolewa kwa mtu aliyedhulumu mali ya mtu au ya watu. Kinachotarajiwa, baada ya kuomba laana hiyo, ni kwa aliyelaaniwa, kuandamwa na majanga mfululizo, majanga ambayo, yatamfanya ateseke kwa muda mrefu. Matokeo ya hayo, ni kumfanya mlaaniwa, ashindwe kuifaidi mali aliyoidhulumu.

4.3.4.4 Methali; Bukwa ni mburathi, ya heitima

Tarijama; Upatwe na kimeta, kwenye ini.

Kimeta ni ugonjwa khatari sana. Ugonjwa huo huua wanyama, na mtu akila nyama ya mnyama mwenye ugonjwa huo, asipopatiwa matibabu ya haraka, hupoteza uhai wake. Ini ni kiungo muhimu sana kwenye mwili wa binadamu. Ini lipatwapo na ugonjwa, maisha ya mja huwa mashakani sana kutokana na uzoefu, kuwa, kupona ugonjwa uliyolipata ini, si jambo jepesi hata kidogo.

Ikiwa mja kamtendea mwenzake uovu, mwenye kutendewa uovu, akamtamkia mkosaji methali hiyo ya laana, aliyetamkiwa methali hiyo, kaachiwa laana. Laana hiyo itamfanya mlaaniwa kuandamwa na matatizo mazito. Kutokana na khatari ya kutamkiwa methali hiyo, mja aliyemfanyia mwenzake uovu, na aliyeachiwa laana, aghalabu huomba msamaha kwa ubaya aliyoufanya. Kukaa kimya, ni sawa na kujipalilia makaa, ambayo yakishaanza kuunguza mwili, ni vigumu kuyazima, ni vigumu kuyaponya majeraha ya moto huo mwilini mwa mlaaniwa.

Licha ya methali hiyo, kutumika kama fimbo ya kuwaadhibu watendao maovu, dhidi ya wengine, methali hii huielimisha jamii kuwa, dhuluma ni jambo baya sana. Mwenye kuwatendea wenzake uovu, hatavuna faraja, bali, atavuna dhiki, kwa kuwa, mtu huvuna alichokipanda. Kibaya zaidi, dhiki hii haitamsumbua yeye mwenyewe tu bali, itawaandama hata jamaa zake, kulingana na methali ya Kiswahili isemayo:

"Mchuma janga, hula na wakwao"

Siri iliyojificha hapa, jamii haitakiwi kusherehekea maovu. Lazima wanafamilia na wanajamii, kwa jumla, wakemee maovu.

4.3.4.5 Methali: Temwa ni Vakwavi

Tarijama: Ukatwe katwe na Wamasai.

Wamasai ni jamii ya wafugaji. Kiasili, Wamasai ni watu ambao, wawapo kwenye shughuli zao za kila siku, huwa na sime kibindoni. Wana tabia ya kujidai na kuwadharau watu wengine. Vile vile, Wamasai, hutembea na fimbo ambazo huzitumia kama silaha, dhidi ya maadui zao. Kwa asili, Wamasai huishi sehemu za mbugani. kunakowawezesha kuyaendesha maisha yao ya ufugaji. Hivyo, silaha za fimbo na sime, ni muhimu sana kwa kuwa mazingira ya mbugani ni makaazi ya wanyama wengine wa khatari kama vile simba, chui na wengine wengi.

Miaka ya zamani, Wapare waliogopa kukutana na Wamasai mbugani. Sababu kubwa ni kuwa, Wamasai wangeweza kuwadhuru Wapare na kuwanyang'anya mifugo yao. Inasemekana, Wamasai walifanya hivyo, kwa kuamini kuwa, mifugo yote ni ya kwao, hivyo, mifugo yote inayomilikiwa na watu wa jamii nyingine, iliibwa kutoka kwao. Kwa hali hiyo, walihitaji kuirudisha mifugo yao, kila walipopata mwanya wa kuirudisha. Kutokana na mazingira hayo, ndipo Wapare wakaibua methali isemayo;

Temwa ni Vakwavi

Tarijama; "Ukatwe katwe na Wamasai

Hiyo ni duwa ya kumtakia mwanadamu mabaya, kutokana na ubaya ambao kautenda. Ni kumtakia mkosaji, madhara ya mwili na nafsi. Wapare huamini kuwa, atendaye uovu kwa wenzake, wenye uwezo mdogo, muovu huyo, naye atakutana na mtu mwenye nguvu na katili. Mtu huyo atampa mateso yatakayokuwa malipo ya ubaya wake wa huko nyuma. Hivyo, kwa zama hizo, Wapare waliwachukulia Wamasai kama watu wababe na katili, na ndiyo maana, wakawatumia, kuwa fimbo ya waovu, wanaojitokeza kwenye jamii.

4.3.4.6 Methali; Ukomwe, ni kitheghera/ ukomwe, ni kihinda

Tarijama; Uuawe, kwa ugonjwa wa ndui/ Uuawe, kwa degedege.

Ndui ni ugonjwa wa kuambukiza, maradhi ya vipele vingi vyenye majimaji na usaha. Ugonjwa huu huenea upesi, kama tetekuwanga. Degedege ni ugonjwa khatari unaowakumba watoto. Ugonjwa huo, kwa kiwango kikubwa, hufanana na kifafa na unatokana na homa kali.

Magonjwa hayo mawili ni ya khatari. Ikiwa mtu atapatwa na magonjwa hayo, na asipatiwe matibabu kwa haraka, maisha yake huwa khatarini sana. Hivyo, kumwombea mja maradhi hayo, ni sawa na kumwombea kifo. Methali hiyo, hutumika kwa nadra sana. Mtumiaji huweza kumtamkia mja, ambaye katenda ubaya, maneno ambayo kwa hakika, ni maneno ya khatari. Kwa jumla, laana ni kitu kibaya. Wahenga waliiogopa sana kutakiana laana. Laana ikishatolewa haiwezekani kuiondosha kabisa. Juhudi zinazoweza kufanyika ni za kuipunguza makali ili isilete madhara makubwa. Laana hutolewa na Mungu, akishapokea mashitaka kutoka kwa mtu aliyeonewa au kudhulumiwa.

Kwa kuwa laana huleta taabu, mateso na vifo katika familia na ukoo, wazee hujitahidi kufanya wanachokiweza ili kuipunguza makali hiyo laana kwa kadiri inavyowezekana. Kwa mfano, mja aliyekosana na wazazi wake, na akaombewa laana, mja huyo, aliweza kuwaendea wazazi na kufanya nao suluhu ili laana hiyo ipungue nguvu. Mathalani, baada ya mkosaji kuomba msamaha, mzazi aliweza kuyafunda maji na kumputiya mtoto ili, kumpunguzia nguvu, hiyo laana. Aina hiyo ya kuondoshea laana kwa kuyasukutua maji na kumputia mtu, kwa Kipare huitwa: **“Kushughusha momo”.**

Laana nyingine huondolewa, ikiwa mja aliyefanya kosa aliweza kuleta, aidha mbuzi au kondoo au kitu kingine, kwa mhusika wake, ambaye bado yuko hai. Mnyama huyo hutolewa kama adhabu au fidia. Kosa ambalo linasababisha kutozwa mnyama linakuwa ni kosa kubwa kuliko lile la kumputia mtu maji.

4.3.5 Methali za Kuonya/Kuhadharisha na Kuelekeza

Jamii ya Wapare, imekuwa ikizitumia methali, katika kuiendeleza elimu yao ya jadi ya Wapare, kwa kutoa maonyo/ kuhadharisha juu ya masuala yenye madhara. Vile vile, zipo methali zenye dhima ya kuelekeza mambo mema yafaayo kuyatenda na mambo maovu yanayopaswa kuachwa. Methali hizo hutumiwa kwenye maisha ya kila siku ya Wapare ili kupata jamii iliyo bora. Maisha ya Wapare, yanaongozwa na maneno yenye hekima kwa kuonya, kuhadharisha na kuelekeza. Baadhi ya methali zenye dhima ya kuonya na kuielekeza jamii ni;

4.3.5.1 Methali; Uthiti nanga, uneti koba

Tarijama; Usipojuta, utashukuru.

Methali hii ina pande mbili. Upande wa kwanza, huonesha majuto baada ya matokeo. Upande wa pili, huonesha shukurani. Dhima kuu ya methali hii ni kuwaonya na kuwanasihi wanajamii kuwa, matendo yanayotendwa na watu, yana matokeo ya namna mbili. Matokeo hasi, ambayo huambatana na majuto na matokeo chanya, ambayo, hufuatiwa na kuridhika na kushukuru. Kwa kuwa kila tendo lina matokeo chanya na hasi, ni muhimu kwa kila mwanadamu, kabla ya kulitenda jambo lolote, kulipima kwanza, ili, mja huyo asijelijutia tendo lake kutokana na matokeo yatakayojitokeza. Mtu anapoamua kuwa mwizi, akumbuke kuwa ipo siku atakamatwa, atateswa na labda, kuuliwa kwa kuchomwa moto. Waswahili husema:

"Za mwizi, ni arubaini"

Atakapokamatwa, atapawa mateso ya kupigwa, kufungwa au hata kuuawa. Mtu aliyeiba na kisha kupata mateso kutokana na wizi wake, hana jingine zaidi ya kujuta. Wapare husema, majuto huja baada ya kutenda jambo likatoa matokeo mabaya. Mtu akifanya kazi kwa bidii hutarajia mafanikio. Apatapo mafanikio hufarijika na kushukuru. Wapare huitumia methali katika kuwaonya watu, kuwa, mwisho wa matendo yao, wasipojuta, watashukuru. Bora, ni kuchagua la kushukuru.

4.3.5.2 Methali; Bahati, yethitowa keri

Tarijama; Bahati, haikotwi mara mbili

Bahati ni neno ambalo hutumika kwenye lugha ya Kipare likiwa na maana sawa na neno bahati kwenye lugha ya Kiswahili. Tafauti ya neno hilo katika lugha ya Kiswahili na lugha ya Kipare hujitokeza kwenye matamshi tu. Bahati ni jambo jema. Bahati ni sudi. Kila mwanadamu anapenda mambo yaliyo mema ya kuifariji nafsi yake. Kwa hali hiyo, kila mmoja, hujitahidi kutafuta njia za kuishi maisha mazuri. Maisha ni mapambano, kuna kupanda na kuna kushuka, kupata na kukosa, dhiki na faraja. Kwa wale, wenye kuzitumia akili zao vizuri, wanapoipata bahati, hawaifanyii ajizi. Huitumia bahati hiyo kwa uangalifu mkubwa kwa kukhofia, bahati hiyo isijegeuka mkosi.

Waswahili husema,

"**Majuto, ni mjukuu**"

Ningejua, nisingefanya, husemwa baada ya mambo kuharibika.

Dhima kuu ya methali hiyo ya Kipare, ni kuwaonya na kuwaelekeza wanajamii kuwa, ni muhimu kuzitumia vyema bahati wanazozipata maishani mwao. Bahati ikitumiwa

vizuri huwa na matunda endelevu ambayo humnufaisha mtu maishani mwake. Mtu akiipata bahati, akaichezea na kisha bahati hiyo ikatoweka, asitarajie kuwa bahati hiyo itajitokeza tena. Waswahili husema:

"**Bahati, haiji mara mbili**"

Hivyo, ni muhimu mtu aipatapo bahati, kazi nzuri, mali nyingi, afya njema, anapaswa kuvitumia vizuri vitu hivyo na kuvilinda kwa ajili ya manufaa yake.

4.3.5.3 Methali; Muitango teudawa, chedawa ni mburi

Tarijama; Wito haukataliwi, kinachokataliwa ni kauli.

Wito ni hali ya kuitwa kwa ajili ya taarifa. Wito unapotolewa, si lazima uwe wazi. Mwenye kuitwa, hushauriwa auitikie huo wito, asikilize alichoitiwa, akishakifahamu, ndipo akubali au akatae.

Dhima kuu ya methali hiyo, ni kuihadharisha jamii kuwa, mtu hapaswi kuukataa wito. Mwanadamu aitwapo, anapaswa kuuitikia. Mwanadamu anaweza kuukataa wito, kumbe anachoitiwa ni chenye manufaa makubwa kwake. Hivyo, kuukataa wito ni sawa na kuikataa zawadi iliyofungwa ndani ya kasha kabla ya kuifungua na kuiona kama ni nzuri au laa. Bwana Rahatupu aliitiwa pure ukweni kwake. Yeye si mlaji pure, kande, alikataa kwa kusema kashiba. Chakula kilipoliwa na sinia kupitishwa karibu yake, aliona punje za wali na mifupa ya kuku. Alijuta kwa kukikosa chakula alichokizowea. Siku ya pili, hakufanya tena ajizi. Alipoitiwa pure, kande alikwenda mbio!

4.3.5.4 Methali; Uthinyie mpanga, mvua yethinacha

Tarijama; Usinyee pango, mvua haijakatika.

Baadhi ya majabali huko milimani, huwa na uwazi mkubwa, yaani mapango. Wapare huuita uwazi huo, mpanga. Wapare huyatumia baadhi ya mapango kwa kufanyia tambiko, na wakati mwingine, huyatumia mapango, kujihifadhi na mvua. Kutokana na umuhimu wa mapango, Wapare huyahifadhi vizuri ili iwe rahisi kuyatumia pindi kunapotokea mahitaji ya kutumika kwa mapango hayo. Kuharibu jambo lolote la maana kwa namna yoyote ile, kunaweza kufasiliwa kuwa ni kunyea, kufanya uharibifu.

Dhima kuu ya methali hiyo, ni kuihadharisha jamii kuwa, mtu hapaswi kukitia ila kitu, au mtu, ambaye, anaweza kuwa, wa msaada katika siku za mbele. Methali hii inafanana na methali ya Kiswahili isemayo:

"**Usiwatukane wakunga, uzazi ungalipo**", na ya pili,

"Usinyee kambi, huenda kesho, ukataka kurudi"

Na ya wanajamii wa mitoni na maziwani;

"**Usitukane mamba, kabla hujavuka mto**"

4.3.5.5 Methali; Ivungu ibaha, lienda miko mingi

Tarijama; Chungu kikubwa, huhitaji miko mingi.

"**Miko**" ni neno la Kipare lenye maana sawa na neno "miko" katika lugha ya Kiswahili. Miko ni wingi wa neno mwiko. Mwiko ni chombo cha mti, aghalabu kilicho bapa na chenye mshikio. Chombo hicho, hutumika hasa kwa kusongea na kupakulia chakula. "**Ivungu**" neno la Kipare, kwa Kiswahili, huitwa chungu. Hiki ni chombo kilichofinyangwa kwa udongo na hutumika kwa kupikia chakula. Maneno ya methali hii, hayana maana ya chungu halisi. hudhamiria kuzungumzia mambo makubwa na mazito, yanayojitokeza kwenye maisha ya kila siku.

Dhima kuu ya methali hii, ni kuihadharisha jamii kuwa, mambo makubwa, mazito na ya muhimu, hayahitaji papara. Mbinu zilizofanyiwa uchunguzi wa kina, zinapaswa kutumika, na ikibidi, watu washirikiane, ili kupata ufanisi katika jambo hilo. Kushindwa, kuwa na mbinu sahihi, na ushirikiano, huweza kusababisha, kushindwa kufanikisha mambo, na hivyo, kuifananisha hali hiyo na chakula kilichopikiwa kwenye chungu kikubwa lakini kikaukosa mwiko unaoolingana na chungu hicho ili kukiivisha chakula. Ili kuepukana na hali hiyo, ndipo Wapare huituma methali isemayo,

"**Ivungu ibaha, lienda miko mingi**"

Tarijama; **Chungu kikubwa, huhitaji miko mingi.**

4.3.5.6 Methali; Wegurire mhandwi he Makai, unekuchwa

Tarijama; Umekishikilia kisu kwenye makali, kitakukata.

"**Mhandwi**" ni neno la Kipare lenye maana ya kisu. Hiki ni kifaa kilichotengenezwa kwa chuma au bati, kilicho bapa na chenye makali, upande mmoja. Kifaa hicho hutumika kukatia vitu, kama vile, vitunguu, nyanya, kumenyea papai, chungwa na embe.

Dhima kuu ya methali hiyo, ni kuihadharisha jamii, kuwa, kwenye maisha ya kila siku, yapo matatizo yanayohitaji kushughulikiwa. Njia sahihi, zinapaswa kutumika, kuyatatua matatizo hayo. Ikiwa mbinu zisizofanyiwa uchunguzi, zitatumika kulitatua tatizo, kuna uwezekano mkubwa wa kutofanakiwa katika utatuzi wake. Zaidi ya hapo, kuna uwezekano wa kuibua tatizo jingine jipya.

Vile vile, methali hiyo, inaionya jamii kuwa, mwanadamu anapoamua kupambana na jambo, kabla ya kufanya hivyo, hana budi kuupima uwezo wake na kujiridhisha

kuwa, anao uwezo wa kukabiliana na jambo hilo. Mwanadamu kuanza kupambana kwenye jambo la khatari, akitambua dhahiri kuwa, uwezo wake ni mdogo, ni kujitafutia maafa. Hali hiyo, hufananishwa na kitendo cha kukishika kisu kwenye makali, mwanadamu mwingine akiushika mpini wa kisu hicho, lazima mkono wa aliyeyashika makali, ujeruhiwe.

4.3.5.7 Methali; mthamanya kithoma, ni mkiva

Tarijama; Asiyejua usemi (methali), ni masikini.

"**Kithoma**"ni neno la Kipare, ambalo lina maana sawa na neno, usemi, methali, kwenye lugha ya Kiswahili. usemi ni fungu la maneno linalotumiwa na jamii ya watu kwa namna maalumu, ili kutoa ujumbe fulani. Dhima kuu ya methali hiyo ni kuihadharisha jamii kuwa, kushindwa kuzifahamu methali zilizomo ndani ya jamii ni jambo la khatari. Methali, hutumia lugha fupi ya kisanaa inayohitaji uweledi wa lugha ya kifasihi ili, kuielewa lugha hiyo. Maana yanayopatikana kwenye methali, husaidia kuyatambua maudhui na dhamira ya ndani ya methali yoyote, huwafanya watu, kuyaelewa mazungumzo na kuzizingatia siri zilizomo. Kutokana na umuhimu wa methali katika mawasiliano ndani ya jamii, ndipo Wapare wakaiibua methali isemayo;

"**Mthamanya kithoma ni mkiva**". Yaani,

"Asiyejua usemi (methali), ni masikini"

4.3.5.8 Methali; Eomika nyoka, eanzia he maghu akwe

Tarijama; Ammulikaye nyoka, aanzie miguuni pake.

Nyoka hawana uwadui wa moja kwa moja, na wanadamu. Hata hivyo, wanapohisi khatari yoyote, nyoka hujihami kwa kumgonga au kumtemea mate, adui wake.

Nyoka, amng'atapo mwanadamu, hutoa sumu, ambayo, huingia kwenye mfumo wa damu wa mwanadamu. Sumu ya nyoka ni kali sana. Mwanadamu ang'atwapo na nyoka, akikosa kutibiwa kwa haraka, huweza kuyapoteza maisha yake.

Nyoka huingia kwenye nyumba za wanadamu, kujipatia panya au vifaranga, kwa ajili ya chakula. Kutokana na ukali wa sumu ya nyoka, wanadamu huchukua hadhari kubwa ya kujihami nayo. Itokeapo, nyoka, kaingia ndani ya nyumba, watu humsaka kwa kila hali ili kumuuwa. Kwa kuwa, nyoka akijificha, ni vigumu kumwona, mmulikaji hukumbushwa, amulike, kuanzia miguuni pake. Sababu ya kuanzia miguuni ni kuwa, nyoka akikanyagwa, ni rahisi sana kumgonga aliyemkanyaga. Hivyo, mtu akimtafuta nyoka huanza kummulika pale aliposimama, ndipo aendelee kummulika sehemu nyingine.

Dhima kuu ya methali hiyo, ni kuwaelekeza wanajamii kuwa, wakati wa kuyakabili matatizo yanayowazunguka, ni muhimu kuanza na yenye madhara makubwa zaidi. Baada ya kuyashughulikia hayo, ndipo, hatua za kuyashughulikia mengine, zifuate. Kwa uwazi zaidi, haitarajiwi kabisa, kwa mtu, kushughulikia matatizo ya familia nyingine, kabla ya kuyashughulikia matatizo ya familia yake. Mtu huyatatua matatizo yake kwanza ndipo ashughulikie matatizo ya jirani, jamaa, na wengine, kulingana na uwezo wake.

Methali ya Kiswahili inasema;

"**Sadaka, huanzia nyumbani**"

Hayo ndiyo yaliyojificha ndani ya methali ya Kipare;

"**Eomika nyoka, eanzia he maghu akwe**" Yaani,

“Ammulikaye nyoka, aanzie miguuni pake”

4.3.5.9 Methali; Chethikuendie, uthikiende”

Tarijama; jambo lisilokuhusu, usihangaike nalo.

“**Chethikuendie**” ni neno la Kipare, litumikalo kama kiwakilishi cha mambo kama vile, majanga au ya kibinadamu. Dhima kuu ya methali hii, ni kuwaonya na kuwaelekeza wanajamii kuwa, si jambo jema kuyaingilia mambo yasiyowahusu. Kujiingiza katika matatizo hayo, huweza kuyahatarisha maisha yao, na ya jamaa zao. Na ikitokea hivyo, watasutwa kwa methali ya Kiswahili isemayo;

“Uo ni mwiri kuendie” yaani,

“**Huo ni msiba wa kujitakia, hauna kilio**”

4.3.5.10 Methali; Wekirongoja kirundu, kinekutesha nzia

Tarijama; Ukimtanguliza mjinga, atakupoteza njia.

“**Rongoja**” ni neno lenye maana ya kutanguliza, katika lugha ya Kiswahili. Kwenye methali hii, neno hili, limetumika kuashiria kitendo cha kumtanguliza kiongozi. “**Kirundu”** ni neno lenye maana sawa, na neno, mjinga. Mjinga ni mtu asiyejua kitu au jambo fulani. Ili kuwaongoza watu wengine, uweledi na umahiri, vinahitajika, ili kupata ufanisi.

Dhima kuu ya methali hiyo, ni kuwahadharisha watu na kuwaelekeza kuwa ujinga na uongozi ni vitu ambavyo haviendi pamoja. Mtu anayepawa dhamana ya uongozi ni lazima, awe mweledi wa kutosha juu ya suala analokabidhiwa kulisimamia. **Mtetea, si koo la kuku**, lililo kubuhu kutaga na kutotoa vifaranga.

Kigezo hiki kikizingatiwa, ni rahisi, kuyafikia madhumuni yanayotarajiwa, kwa kiongozi kutumia uweledi wake kutimiza wajibati zake maishani. Mjinga, hasa akiwa bunye, hezi, mtovu wa adabu, asofundwa, kigori au kimosi, hawezi kuyafanya yale na vile, vya mzazi au mwalimu wake. Alotangulia katangulia, kwa kuwa, katangulizwa. Mume ni mume. Mwalimu wa darasa la kwanza, ndiye mwenye Ph.D kubwa zaidi. (Sengo 2016).

4.3.6 Methali Zinazotaja Utu Wema na Uhusiano Mzuri

Kwenye jamii ya Wapare, zipo methali zinazosisitiza utu wema na uhusiano mzuri. Methali za aina hiyo, hutaja utu wema wa mtu na uhusiano baina yake na wa watu wengine. Tabia ya kuishi katika jamii na kushirikiana katika mambo, mepesi na magumu, ni wajibu wa kila mwanajamii. Kwa njia ya methali hizo, Wapare wanadhihirisha ukweli kuwa wanajamii wanahitajiana. Hata kama mtu ni tajiri anayeabudu uwezo wake mkubwa wa hali na mali, bado kuna wakati, atakuwa na mahitaji kwa wale wenye uwezo mdogo. Kichanga na maiti tu, ndiwo hufanyiwa kila kitu, mtu pekee hajitoshi, maisha ni kutegemeana na kufanyiana. Iko siku, mama tajiri, ataomba chumvi kwa jirani.

4.3.6.1 Methali; Lako ni lako, hata kakicha litheja mamia

Tarijama; Wako ni wako, hata kama anatoa makamasi.

“**Lako**” ni neno la Kipare, litumikalo, kumrejelea mtu mwenye upungufu mkubwa, mfano, fidhuli, mshenzi, mwanadamu anayetokwa na makamasi puani, lakini hayaondoi, huchukuliwa kuwa ni mtu mwehu. Mtu wa namna hiyo, huonekana mchafu na mshenzi. Lugha hii hutumika, kumzungumzia mtu mwenye upungufu huo.

Dhima kuu ya methali hiyo, ni kuikumbusha jamii kuwa, kila mtu anapokuwa na watu wenye upungufu, inambidi kuwavumilia kutokana na hayo yao, waliyo nayo, kwani yote hayo, ni miongoni mwa matatizo yaliyomo ndani ya jamii. Matatizo hayo, huweza kumpata yeyote na kwa wakati wowote. Ndipo Wakwere wakasema;

“Bozi ni jako” (Mwehu ni wako) na Waswahili wakasema;

“Mcheka kilema, vingi humngojea”

Kwa hali hiyo, wanajamii wanapaswa kuzingatia kuwa, udugu wa damu, hauwezi kuvunjwa, kwa upungufu wa hulka au tabia. “**Mkataa nasaba ni mchawi**” na adui wa Mwenyezi Mungu. Hayuko pamoja na Muumba wake”.

2.3.6.2 Methali; Mthiku weulie nzoke, uthiubighe thi.

Tarijama; Mzinga uliyoula asali, usiudondoshe chini.

“**Mthiku**” ni neno la Kipare lenye maana sawa na neno “**mzinga**”. Mzinga ni kifaa maalumu cha kufugia nyuki kwa madhumuni ya kupata asali. Asali, ina ladha tamu, na hutumiwa na wanadamu, kwa chakula na dawa. Asali ni miongoni mwa mahitaji muhimu kwenye maisha ya Wapare kutokana na matumizi yake, hususani matumizi ya dawa na kula kama kiburudishi na lishe mwilini.

Dhima kuu ya methali hii, ni kusisitiza umuhimu wa kuvithamini vitu vyenye kuleta manufaa katika maisha. Manufaa hayo hayaji tu kimiujiza, bali, kuna vitu vinavyochangia kuwapo kwa mafanikio hayo. Kuviharibu vyanzo vya mafanikio hayo, ni sawa na kuudondosha mzinga. Khatima yake, ni kuyaharibu mafanikio. Mazuri hayataki papara wala haraka, yanataka mbinu, hekima na mipango bora inayotekelezeka, katika hatua za kuyafikia.

4.3.6.3 Methali; Namhoo erehuja chuku, mira veramthoma vichaa va matumbu

Tarijama; Mpole katulia , lakini wanamtoboa vidole mashavuni.

“**Namhoo**” ni neno la Kipare, litumikalo kumrejelea mtu mwenye tabia ya upole, mtu asiye mchokozi, na asiye na papara kwenye utendaji wa mambo yake. Kwa kawaida, watu wa namna hiyo, hukubalika kwa watu wengi, kwa kuwa si wasumbufu. “**Kutoboa vidole**” ni neno la kifasihi kwenye methali hii, likiwa na maana ya kuchokoza bila sababu za msingi.

Jambo la kushangaza ni kuwa, wapo watu wachokozi ambao hawajali upole wa wengine. Huwafanyia uchokozi, alimradi, kuwaudhi, bila sababu za msingi. Ajabu ni kuwa, wanadamu, wamwonapo mtu mpole, hutumia upole wake, kumchokoza na kumdhulumu. Watu huyafanya hayo, wakiamini kuwa, wanayemchokoza na kumdhulumu, hatawafanya chochote kwa kuwa ni mpole. Methali hiyo, inaonesha, umuhimu wa kuwa na uvumilivu na kuzitumia busara kwenye maisha. Wanadamu hawana jema. Hata kwa mtu mpole, bado wapo watakaosema, fulani ni mjinga, mwoga, na asiyejiamini. Kuwa mwema si kinga tosha ya kuepuka kutendewa ubaya na wengine. Watu watautumia wema huo huo kuufanyia ubaya wao. Dunia daniya, haina moja la wema kwa wanajamii waovu.

Kwa kawaida, mtu mpole anapofikia hatua ya mwisho ya uvumilivu, anaweza kufanya jambo lolote kubwa na lenye madhara mazito yasiyotegemewa. Hivyo watu wanapaswa kuwaheshimu watu wapole huku wakikumbuka methali ya Kipare isemayo:

> “**Madhi yehoie, itika**” Yani
>
> **“Maji yaliyotulia, ndiyo yazamishayo”**

4.3.6.4 Methali; Ukakumbuka vya kae, wethikundana na muntu.

Tarijama; Ukikumbuka ya zamani, hutapendana na mtu.

Upendo ni jambo muhimu sana kwenye maisha ya binadamu. Kunapokuwa na upendo, maisha huwa mepesi, yenye amani, ushirikiano, na kuheshimiana. Upendo huleta faraja, huyafanya matatizo makubwa yaonekane mepesi. Hakuna mwanadamu aliyekamilika. Kila mwanadamu ana upungufu wake. Kwa kuwa kila mtu ana upungufu wake, hatuna budi kuvumiliana, kusameheana na kuyasahau maudhi yanayosababishwa. Kwa kufanya hivyo, upendo, ndani ya jamii hudumu kwa muda mrefu. Kutokana na hali hiyo, ya watu kuwa na kasoro, zinazoibua kero kwa wengine, ndipo Wapare wakaasisi methali isemayo:

"**Ukakumbuka va kae, wethikundana na muntu**" Yaani

"Ukikumbuka ya zamani, Hutapendana na watu"

Kwa kuzingatia, hekima na busara zilizomo ndani ya methali hiyo, sote tunapaswa kukumbuka kuwa, aliyemkamilifu ni Mwenyezi Mungu peke yake. Wenzetu wanapotuudhi kwa namna moja ama nyingine, tunapaswa kusameheana nao, ili kusonga mbele kwa furaha, amani na upendo. Methali za Kiswahili nazo husema;

"**Yaliyopita si ndwele, tugange yajayo**".

"Mavi ya kale, hayanuki"

4.3.6.5 Methali; Vundughu, vukela vumbwie

Tarijama; Udugu, hushinda urafiki.

Udugu ni neno litumikalo kuonesha uhusiano wa damu ya uzawa. Urafiki ni uhusiano mzuri na mwema, baina ya mtu na mtu au jamii na jamii. Ndani ya jamii,

kuna uhusiano wa kidugu na uhusiano wa kirafiki. Uhusiano wa aina zote mbili ni wa muhimu ndani ya jamii yeyote kwa kuwa, hakuna mtu asiye na ndugu, na vile vile, hakuna mtu asiyemhitaji rafiki. Kila mmoja huhitaji rafiki ambaye atashirikiana naye kwenye mambo yake mazuri na katika dhiki zake.

Jambo hili liko tafauti kwa ndugu. Ndugu, hata wakigombana, na kuwa maadui, bado wataendelea kuwa ndugu tu. Hakuna jambo linaloweza kuuvunja udugu wa watu. Ndugu wakigombana na mmoja wao akapata matatizo, nduguye huweza kumsaidia bila kuujali ugomvi wao. Hii ni kutokana tu na uhusiano wao wa kidugu. Watu huonywa; "**Ndugu wakigombana, chukua jembe kalime, wakipatana, chukua kapu kavune"**

Kwa rafiki wanapogombana, ni vigumu sana kusaidiana, kila mmoja hupita njia yake kwa kuwa urafiki huweza kuvunjika. Hata methali ya Kiswahili husema:

"**Mla nawe, hafi nawe, ila mzaliwa nawe**".

Ndugu ni ndugu tu hata kama kuna uhasama kati yao, bado watabakia kuwa ndugu. Kukitokea shida ni rahisi kuusahau uhasama wao na kusaidiana lakini kwa rafiki ni vigumu sana. Ndugu kwa ndugu hawawezi kutupana moja kwa moja. Hata Waswahili husema:

"**Damu ni nzito, kuliko maji**"

Hivyo, jamii inakumbushwa kuwa, udugu ni zaidi ya urafiki. Udugu unapaswa kuheshimiwa sana, kwa kuwa hauwezi kuvunjika kwa namna yoyote ile. Udugu na urafiki ni muhimu sana, lakini udugu una nafasi ya ziada. Nafasi hiyo ya ziada haipatikani kwenye urafiki. Ni muhimu kukumbuka methali ya Kiswahili isemayo;

“Rafiki mwema, si ndugu mbaya”

4.3.6.6 Methali; Uthiremti muntu ni kirundu, chemho he mutwi wakwe wethikimanyije.

Tarijama; Usimwambie mtu ni mjinga, kilichomo kichwani mwake hukijui.

Mjinga ni mtu asiye na maarifa ya kutosha. Mtu asiye na maarifa ya kusoma na kuandika ni mjinga kwa hilo. Mjinga, anapopatiwa maarifa, hutoka ujingani na kuingia kwenye werevu. Kila mja ni mjinga wa hili ama lile. Dhima kuu ya methali hiyo, ni kuwatanabahisha wanajamii kuwa, hakuna mtu aliye mjinga wa kila jambo. Kila mtu analo jambo analolifahamu. Mambo hayo wanayoyafahamu yanaweza kuwa ya manufaa makubwa kwao na hata kwa jamii nzima. Vile vile, ni muhali kwa mtu kuwa na ujuzi wa mambo yote. Wale wanaoonekana kuwa na vipaji vya pekee, bado kuna vitu vingi wasivyovijua. Maisha ya mwanadamu mmoja hutegemea maisha ya wanadamu wengine na maisha ya mwanadamu huyo yanategemewa na wanadamu wengine. Maisha ni kutegemeana.

Fani zinawagawanya wanadamu katika makundi ya wataalamu wa tiba, wataalamu wa kilimo, wataalamu wa mambo ya anga, wataalamu wa lugha na wataalamu wa sanaajadiiya. Mtu anaweza kuonekana mjinga katika taaluma ya tiba za kisasa lakini, akawa mtaalamu makini katika tiba za asili. Watu hutegemeana katika maisha, ndiyo Wapare, huitumia methali yao, isemayo:

“**Uthimti muntu ni kirundu, chemho he mutwi wakwe wesikimanyije**”. Yaani

“Usimwambie mtu ni mjinga, kilichomo kichwani mwake hukijui”

4.3.6.7 Methali; Wekiikaa na kirundu, uthikiti werundie ambu kinekubigha, chedi ni kukitekera.

Tarijama; Ukikaa na mjinga, usimwambie ni mjinga atakupiga, jema ni kumpiga chenga.

Ili kumbaini mjinga, ni lazima awapo mwerevu. Methali hii, inaonesha kuwa, ndani ya jamii, wapo werevu na wapo wajinga katika mambo mengi maishani. Hayo makundi mawili, yana haki ya kuishi na kushirikiana katika maisha ya kila siku bila kuzijali tafauti zao. Ni watu ambao wako, hawawezi kutengana, kama walivyo washenzi na waungwana.

Dhima kuu ya methali hii, ni kuhimiza umuhimu wa kudumisha uhusiano mzuri ndani ya jamii bila kujali tafauti za watu. Watu hawapaswi kudharauliana bali wanapaswa kuheshimiana ili kuyawezesha maisha yaendelee kwa usalama na amani kwa kila mtu. Methali hii inawasisitiza watu werevu, wajihadhari sana na kutokuonesha dharau kwa wajinga. Ikiwa werevu watawadharau wajinga, kwa kuwadhihirishia ujinga wao, wajinga nao wanaweza kuchukua hatua za kijinga, ambazo, madhara yake yatakuwa makubwa sana. Madhara hayo yanaweza kuwaadhiri werevu ndani ya jamii nzima. Usibishane na wapumbavu, utaonekana wewe kuwa mpumbavu zaidi.

Ili kuyaepuka madhara hayo, methali inaonesha kuwa, mjinga anapofanya jambo la kijinga, cha msingi si kumropokea kuwa anafanya jambo la kijinga. Kilicho cha msingi ni kwa mwerevu kuutumia werevu wake, kuyarekebisha mambo hayo katika usahihi, namna ambayo haimdhalilishi yule anayeonekana mjinga. Kushindana na

mjinga si jambo la busara. Wapare, pia, hulisisitiza hilo kwa kutumia methali isemayo:

"**Ukachedha na kirundu, kikutunga metho**"

"Ukicheza (ukihangaika) na mjinga, atakutoboa macho"

4.3.6.8 Methali; Teta nenzo, hako hakedhiwe

Tarijama; Ongea na watu vizuri, kwako kuwe na wageni.

Wapare, huamini kuwa, kupata wageni ni jambo la baraka. Kadiri nyumba inavyopata wageni wengi, ndivyo inavyopata baraka zaidi. Hata hivyo, idadi ya wageni wanaofika katika familia hutegemea ukarimu. Familia isiyo na ukarimu, haiwezi kupata wageni wengi.

Dhima kuu ya methali hii, ni kuihimiza jamii kuwa na maadili mema, ikiwa ni pamoja na kila mtu kuongea vizuri na wengine. Jambo hilo husaidia kujenga urafiki na watu wengi na kuimarisha uhusiano mzuri na jamii. Sifa njema, huenea kwa watu na kila anayezipata, naye huzieneza kwa wengine. Kwa hali hiyo, baraka huongezeka mara dufu, hivyo, kuyafanya maisha yawe ya amani na ya furaha zaidi. Kutokana na umuhimu wa kuwa kipenzi cha watu katika jamii, Wapare huusisitiza umuhimu huo kwa kuitumia methali yao isemayo,

"**Teta nenzo, hako hakedhiwe**". Yaani

"Ongea na watu vizuri, kwako kuwe na wageni"

Hivyo, kuongea vizuri na watu ni dawa ya kuwavuta marafiki, na hivyo, kuyawezesha maisha kuwa bora zaidi.

4.3.7 Methali Zinazotaja Imani ya Mwanadamu kwa Mungu

Katika jamii ya Wapare, methali zinazomtaja Mwenyezi Mungu, moja kwa moja, si nyingi. Kumbe, hata Wahenga wetu, waliuona ugumu wa kumfikiria Mwenyezi Mungu na kumtungia methali. Mungu si Athumani. Mwenyezi Mungu Mwenyewe Alivyo, ni fumbo kwa binadamu, iweje rahisi, kwa binadamu, kumtungia methali? Wahenga wameutumia ujuzi wao, wa kifasihi, kwa kumzungumzia Mwenyezi Mungu katika methali, kwa kiwango kidogo walichoweza.

Wahenga waliona kuwa, wanaishi kwenye ulimwengu uliozungukwa na uwezo mkubwa usioelezeka. Aghalabu, walimwiita Mwenyezi Mungu, walipodhulumiwa na kuonewa. Walimwiita Mwenyezi Mungu, walipokumbwa na magumu mengi ya kimaisha, na walipopata mafanikio, hawakuwacha kumshukuru, kwa kuwa Yeye Ndiye Mkwasi, Asiyefilisika. Hugawa riziki kwa waja wake, kwa jinsi Apendavyo na bila ya kuhesabu.

Wapare,Walipofanyiwa uovu mkubwa na wenzao, waliomba rufaa kupitia kwa waliotangulia, kwa kuamini kuwa, hawo wako karibu zaidi na Mwenyezi Mungu. Waliyapeleka maombi yao kwa njia ya tambiko. Kumshitaki mtu kwa Mwenyezi Mungu, kwa njia ya tambiko, Wapare huita;

"**kumtika muntu he nkoma**" yaani kumpeleka mtu kwenye mizimu.

Hii ni njia ya kumpeleka mtu aliyemdhulumu mwenzake, kwa Mungu kwa njia ya wale waliotangulia kufa, ambawo mafuvu yao, yalihifadhiwa katika maeneo maalumu ya tambiko. Zifuatazo ni miongoni mwa methali zinazomtaja Mungu.

4.3.7.1 Methali; Kakicha mrahira vwedi ekikundwa, hethina ekimdaa Mrungu

Tarijama; Kama atendaye mema angependwa, hakuna ambaye Angemchukia Mungu.

Jamii ya Wapare, kama zilivyo jamii nyingine, huamini kuwapo kwa Mwenyezi Mungu. Ingawaje, haielezwi wazi jinsi Mwenyezi Mungu alivyo. Wanajamii huamini kuwa, Mwenyezi Mungu Ndiye Muumbaji na Mwongozaji mkuu wa ulimwengu na vyote vilivyomo ndani yake. Wapare, humtegemea Mwenyezi Mungu kwa kuamini kuwa, Mwenyezi Mungu Huwasikiliza na kisha kuwakidhia mahitaji yao wanapomwomba. Katika zama za babu zetu, baadhi, walimwomba kwa kupitia Mizimu - watu waliotangulia kufa, ambapo, kupitia kwao, waliyafikisha maombi yao, kwa kufanya tambiko.

Kwa zama hizi, sehemu kubwa ya Wapare, wamekuwa waumini, wa Kiisilamu na Kikristo. Makundi hayo, hufanya ibada zao, ndani ya Misikiti na Makanisa, tafauti na huko mwanzoni, ambako, ibada zilifanyika katika maeneo maalumu yaliyoitwa, "**he mpungi**". Ni Wapare wachache ambao bado wanazitumia hizo mpungi, kama sehemu zao kuu za ibada. Hata hivyo, kwa makundi yote mawili, Wakristo wanaofanya ibada Makanisani, Waisilamu wanaofanya ibada Misikitini, na wale wa "he mpungi", wote huamini uwezo mkubwa wa Mwenyezi Mungu. Wote huamini kuwa, wema wa Mwenyezi Mungu hauelezeki, ndiyo maana, Mwenyezi Mungu Huwasikiliza kwenye maombi yao na kuwakidhia mahitaji yao.

Kutokana na imani ya uwezo wa Mwenyezi Mungu, Wapare, hujitahidi kuishi kwa kutenda matendo mema, ili wawe na uhusiano mzuri wakitegemea kupata baraka za Mungu. Ingawa kutenda mema ni jambo jema, la kheri na la busara, watendao mema

huandamwa na majaribu mengi, ikiwa ni pamoja na kufanyiwa vitimbi na wasiovipenda vitendo vyao vizuri. Huo ni mtihani kwa wema wote. Jambo zuri katika hilo, mwema hulipwa wema na Muumba wake na muovu, hulipwa maovu yake kwa adhabu za dunia na za akhera na Muumba wake.

Watu wenye husuda, huwaandama watendao mema kwa chuki na kuwasingizia mambo maovu ili kuwachafua. Nafsi za wenye husuda, huwachukia watendao mema, humchukia Mungu wao, bila kukumbuka kuwa, maisha yao yako mikononi mwa Mwenyezi Mungu, Muumba wao. Husahau kuwa, Mwenyezi Mungu, Ndiye Anayeyasimamia maisha yao. Wanasahau kuwa, jamii inahitaji watu wema, ili maisha yawe ya usalama na amani. Pia husahau kuwa, maisha yao, yamezungukwa na baraka na ulinzi wa Mwenyezi Mungu. Hali hiyo, inadhihirisha kuwa, baadhi ya wanadamu hawana jema, huwachukia watendao mema na pia humchukia Muumba wao, bila kuzikumbuka neema wazipatazo kutoka kwa Mola wao. Kutokana na hali hiyo, ndipo wahenga wa Kipare husema;

"**Kakicha mrahira vwedi ekikundwa, hethina ekimdaa Mrungu**"

"Kama atendaye mema angependwa, hakuna ambaye angemchukia Mungu"

Methali hiyo inaonesha kuwa, wema wa Mwenyezi Mungu ni wa hali ya juu, usiopimika. Kwa hiyo, kama watendao mema wangependwa, basi Mwenyezi Mungu angependwa zaidi kwa wema wake na hakuna mtu, ambaye angemchukia. Methali hiyo, huwatia moyo watu watendao mema, wasikate tamaa, bali waendelee kutenda mema. Malipo mema, kwa watendao wema, yatalipwa na Mwenyezi Mungu Mwenyewe. Na wale watendao maovu na kuwachukia watendao mema, nao pia

malipo yao ni kwa Mwenyezi Mungu. Huko watalipwa malipo mabaya kulingana na uovu wao walioutenda hapa duniani. Malipo mema kwa watendao mema, ni miongoni mwa neema za Mwenyezi Mungu. Al-Farsy, (1993), Afanyaye kitendo kizuri, atalipwa kwa wema alioutenda, mara kumi zaidi ya wema wake. Na afanyaye kitendo kibaya, atalipwa sawa na kitendo alichokifanya. Mwenyezi Mungu Ndiye Atoaye malipo hayo kwa rehema zake. Je, ni zipi katika Neema za Mwenyezi Mungu,awezazo mja kuzikanusha kuwa si zake?

4.3.7.2 Methali; Mrungu, ni ikamba

Tarijama; Mungu, ni mwamba.

“**Ikamba**” ni neno la Kipare, lenye maana ya “**mwamba**” kwa Kiswahili. Mwamba, ni jiwe kubwa sana, lililotambaa kwenye eneo kubwa, jabali. Sehemu nyingi Upareni, zina milima na miamba mikubwa ambayo hupatikana milimani. Kwenye miamba, hakuendeshwi shughuli za kiuchumi wala makaazi ya watu kwa kuwa, hakufai kwa shughuli hizo. Ingawa Wapare huhitaji mawe kwa ajili ya ujenzi wa nyumba zao, hupasua mawe madogo madogo. Sababu, miamba mikubwa, haifai kupasuliwa kwa nyundo kama ilivyo kwa mawe ya kawaida. Hivyo, miamba hubakia kama ilivyo na baadhi, hutumika kwa shughuli za tambiko. Kwa wayajuwayo Maumbizi ya Mwenyezi Mungu, miamba ni sehemu za nguzo ziishikiliyao ardhi.

Dhima kuu ya methali hiyo, ni kuutambulisha uwezo mkubwa wa Mwenyezi Mungu. Mwamba huonekana kwa juujuu tu, ila ulipoishia mwamba huo, ni vigumu kutambua hakika yake, kwa macho ya kibinadamu. Hali hiyo, ndiyo inayowafanya Wapare, waitumie methali yenye mwamba, kuuzungumzia uwezo mkubwa wa Mwenyezi Mungu. Wapare, huamini kuwa, uwezo wa Mwenyezi Mungu ni mkubwa

sana, hakuna uwezo mwingine ulio juu ya uwezo wa Mungu. Mungu Akiamua kufanya jambo lolote, hashindwi kulifanya. Akiamua jambo lolote litokee hakuna wa kulizuia. Mambo yote yako chini ya usimamizi wake. Kwake yeye, hakuna kinachomshinda. Al-Farsy (1993), Mwenyezi Mungu, Anapotaka jambo lolote liwe, Yeye Huliambia kuwa na papo hapo, jambo hilo huwa.

Mtu yeyote mwenye jambo, lililoshindikana kupatiwa ufumbuzi na wanadamu wengine, jambo hilo hufikishwa kwa Mwenyezi Mungu, Ambaye, Ndiye tegemeo la juu zaidi. Kutokana na uwezo wa Mungu, usiochunguzika wala kuelezeka, ndipo, Wapare huudhihirisha kwa kuitumia methali isemayo;

“Mrungu, ni ikamba” yaani,

“Mungu ni mwamba”

4.3.7.3 Methali; Hethina ethikodeka, he kikoda vafumwa.

Tarijama; Hakuna asiyeinama, kwa yule anayewainamisha Wafalme.

Methali hii, inazungumzia mambo makubwa matatu, mosi ni hali ya kuinama, pili ni Ainamishaye watu wote, na tatu, matabaka ya watu, wafalme na watu wa kawaida. Kulingana na methali hiyo, kuinama ni neno lililotumika kuashiria hali ya kusalimu amri, kujisalimisha, kuwa chini ya amri.

Anayewainamisha watu, kwa mujibu wa methali hiyo, ni Mwenyezi Mungu. Wanadamu na viumbe vingine vyote, wako chini ya amri ya Mwenyezi Mungu. Mungu Ndiye, Mwongozaji wa viumbe vyote na Kwake, hakuna awezaye kuwa na uwezo wa juu Yake. Amri ya Mwenyezi Mungu, ndiyo iliyo juu ya amri zote. Hata kama, Mfalme atatoa amri, amri yake haiwezi kuwa juu ya amri ya Mwenyezi

Mungu. Ndiyo maana, kanuni zote lazima zitii SHARIA ya Mwenyezi Mungu. Ndiyo maana, ndowa na talaqa ya Quraani ya Allah (SW) ni haramu kuthibitishwa kwenye mahakama ya kikanuni.

Wafalme ni watawala, wanaopata nguvu za utawala kwa njia ya urithi au ushujaa. Kutokana na nguvu walizonazo, watu hulazimika kuzifuata amri za wafalme hao. Amri na kanuni zinazosimamiwa na wafalme, ndizo zinazowawezesha kuendesha tawala zao. Bila amri na kanuni, wafalme, wasingeweza kuziendesha dola zao, kwa kuwa kila mtu, angejiamulia jambo la kufanya na hivyo, mambo yangeenda upogo na kusababisha fujo katika mfumo mzima wa utawala.

Dhima kuu ya methali hiyo, ni kuwajenga wanajamii kiimani na kukumbuka kumtanguliza, Mwenyezi Mungu, ambaye, ndiye muumba na mtawala wa kila kitu. Methali hiyo, inaonesha kuwa, Mungu ndiye Mfalme wa Wafalme, Mfalme wa watu wote, Mfalme wa viumbe vyote na wa ulimwengu wote. Mbele ya Mwenyezi Mungu, wanadamu wote wako chini yake, wafalme, mawaziri, matajiri, masikini na wote wengine, wako chini ya milki ya Mwenyezi Mungu.

Wafalme wanainama kwa kumsujudia Mungu na kuzifuata amri zake, watumwa nao huinama kumsujudia Mungu na kufuata amri zake. Basi kila mmoja anapaswa kuzifuata amri za Mola wake. Kutokana na ukweli huo, ndipo Wahenga wa Kipare wakaasisi methali isemayo;

“Hethina ethikodeka, he kikoda vafumwa”

“Hakuna asiyeinama, kwa yule Anayewainamisha Wafalme”

4.3.7.4 Methali; Mdhuri, ni ula emanyije Mrungu

Tarijama; Tajiri, ni yule amjuaye Mwenyezi Mungu.

"**Mdhuri**" ni neno la Kipare lenye maana sawa na "**tajiri**", kwa Kiswahili. Tajiri ni mtu mwenye mali nyingi. Wanadamu huupenda sana utajiri. Huamini kuwa, utajiri husaidia kuyarahisisha maisha kwa kuwawezesha kuyakamilisha mahitaji yao ya msingi na kupata heshima kubwa. Wanadamu hufanya kazi kwa bidii, kwa nia ya kufanikisha upatikanaji wa mahitaji yao muhimu, kupata ziada na kuwa matajiri. Licha ya juhudi nyingi za wanadamu, bado wanadamu huangukia katika makundi tafauti ya viwango vya utajiri. Kuna matajiri wakubwa, wa wastani na watu wengine huendelea kuwa wakata. Hali hizo, hutokana na kudura za Mwenyezi Mungu.

Dhima kuu ya methali hiyo, ni kuwakumbusha wanajamii kuwa, mgawaji wa riziki kwa viumbe vyote, ni Mwenyezi Mungu. Kufanya kazi kwa bidii, bila kumkumbuka Mwenyezi Mungu, kunaweza kuwa sawa na kujaribu kujaza maji kwenye gunia. Jambo la lazima la kukumbukwa, ni Mungu, Ndiye Atoaye utajiri na Ndiye Achaguaye wa kumpa na wa kumnyima. Hivyo, ni muhimu kumtanguliza Mwenyezi Mungu, kumuheshimu, kumtii na kumwomba yeye. Kumjua Mungu, kunamwezesha mwanadamu kufanya shughuli zake katika maadili mema, bila kuwadhulumu wenzake na bila kumkufuru Mwenyezi Mungu. Mwenye kumjua Mwenyezi Mungu, kwamba, ndiye tajiri, kwa kuwa, maisha yake yatakuwa ya kumpendeza Mwenyezi Mungu. Mungu humpa utajiri mja wake, amtakaye.

Juhudi na maarifa kwenye utendaji wa mwanadamu, ni jambo la lazima, lakini, mafanikio ya juhudi hizo, yanatokana na kudura za Mwenyezi Mungu. Methali ya Kiswahili husema;

"Jitihada, haishindi kudura"

Wapo watu wengi wafanyao kazi kwa bidi sana, lakini, mafanikio yao ni madogo sana. Mkwasi Mkuu ni Mwenyezi Mungu, Naye hugawa utajiri kulingana na matakwa yake, ndipo Wapare huitumia methali isemayo;

"Mdhuri, ni ula emanyije Mrungu"

"Tajiri, ni yule amjuaye Mungu"

4.3.8 Methali Zinazolinganisha Tabia za Watu na Wanyama

Wapare ni kabila la wakulima na wafugaji. Kwa hali hiyo, wanyama, ndege na wadudu wana nafasi kubwa katika maisha yao. Wapare hufuga ng'ombe, kondoo, mbuzi, kuku na mmbwa. Wanyama wafugwao na viumbe vingine vya porini, vimetumiwa na Wahenga kuibua methali, kuzungumzia mambo ya watu, kwa kuwalinganisha na wanyama hao

4.4.8.1 Methali; Mthethe wedi, uthinywe magi uvija

Tarijama; Mtetea mzuri, asipokunywa mayai huyaviza.

"**Mthethe**" ni neno la Kipare lenye maana ya "**mtetea**" katika lugha ya Kiswahili. Mtetea ni kuku, ambaye, amefikia umri wa kuanza kutaga mayai. Mtetea kwenye methali hii, ametumika kifasihi, kumzungumzia msichana aliyefikia umri wa kuweza kuolewa. Kwa kawaida kuku hutaga mayai, huyaatamia na hatimaye huyaangua na kutotoa vifaranga ambavyo navyo, hukua na kuwa kuku. Ni kawaida kwa kuku kuwa na upungufu kama walivyo viumbe wengine. Kunywa mayai na pia wengine wanapoyaatamia kushindwa kuyaangua na kuharibika (kuwa maviza), ni miongoni mwa upungufu wa malezi ya kuku.

Methali hii, hutumiwa na Wapare, hususani wakati wa kutoa ushauri kwa vijana walioko katika maandalizi ya kuoa, na kuingia kwenye maisha ya ndoa. Wakati mwingine, Wapare huitumia methali nyingine isemayo;

"**Mbora wedi, tethova kilema**"

"Msichana mzuri, hakosi kilema"

Dhima kuu ya methali hiyo, ni kuwaandaa vijana wanaoingia kwenye maisha ya ndoa, waelewe kuwa, hakuna msichana aliyekamilika kwa kila jambo. Wasichana ni wanadamu, wana upungufu wao. Uzuri wa sura na tabia nzuri za msichana, si kigezo cha kujitosheleza kwa kila jambo. Msichana ana upungufu wake, kama walivyo wanadamu wengine. Hivyo, vijana hupaswa kulielewa hilo mapema. Hali hiyo, huwajengea moyo wa kuvumiliana katika kasoro ndogo ndogo za maisha yao ya ndoa.

Vile vile, methali hiyo, inatoa muongozo kuwa, kijana anapoamua kuoa, anapaswa kuyaangalia maadili ya msichana anayetaka kumuoa, na anaporidhishwa na maadili yake ya jumla, amuoe. Kijana asiache kuoa kwa kigezo kwamba, anamtafuta msichana aliyekamilika kwa asilimia mia moja. Msichana wa namna hiyo, hayupo. Methali hii inasadifu methali ya Kiswahili isemayo;

"**Ukitaka kuoa oa, mke Malaika hayuko**"

Kutokana na hali hiyo ya kukosekana msichana aliyekamilika, asiye na dosari yoyote, ndipo Wahenga wa Kipare, wakaasisi methali isemayo,

"**Mthethe wedi, uthinywe magi uvija**"

"Mtetea mzuri, asipokunywa mayai, huyaviza"

Mkamilifu ni Mwenyezi Mungu peke yake. Yeye ndiye aliyetakasika. Utukufu na Ukamilifu ni wa Kwake peke Yake. Wanaume nao, kwa kuwa ni wanadamu, wana upungufu wao. Hivyo, katika maisha ya ndowa, wanandoa, hawana budi kuvumiliana kwa upungufu wao ili kuyawezesha maisha yao ya ndowa kusonga mbele.

4.3.8.2 Methali; Mbala yethikie kufwa, hata nguro itekusha njugha yethikathikie

Tarijama; Paa wa kufa, hata mmbwa akitikisa njuga hatasikia.

"**Mbala**" ni neno la Kipare lenye maana sawa na "**paa**" katika lugha ya Kiswahili. Paa ni mnyama wa porini anayefanana na mbuzi.

"**Nguro**", ni neno la Kipare lenye maana ya mmbwa kwa Kiswahili. Mmbwa, ni mnyama afugwaye kwa ajili ya shughuli za ulinzi na uwindaji.

"**Njugha**" nalo ni neno la Kipare, ambalo kwa Kiswahili, ni **"njuga".** Njuga, ni kengele ndogondogo, ambazo, kwa mmbwa, hufungwa shingoni mwake, atembeapo, njuga hizo hupiga kelele. Wapare huwafunga mmbwa wao njuga, wakati wa uwindaji. Kwa kuwa uwindaji hufanyika porini, njuga huwawezesha wawindaji kufahamu mahali walipo mmbwa wao, kwenye harakati za usasi. Ingawaje, njuga huwasaidia wasasi kutambua mahali mmbwa wao wanapopita, na kuwakurupusha wanyama wanaowindwa, ili watoke sehemu walikojificha, kwa upande mwingine, njuga huwasaidia paa na wanyama wengine, kupata furusa ya kujihami zaidi ili kuyanusuru maisha yao. Ingawa methali hii inamtumia paa na mmbwa, inawalenga wanadamu. Hii ni lugha ya kifasihi, inayotumika ili kuweka hali ya uficho.

Methali hiyo, hutumika, kuwasema watu wafanyao mambo ya khatari, ambayo, yanaweza kuwasababishia madhara makubwa. Pamoja na khatari ya mambo wanayoyafanya, watu hao wanapopawa hadhari juu ya khatari inayowakabili, wao hawajali chochote. Mfano, mwizi, huweza kuona mifano mingi ya maangamizi, yanayowapata wezi wenzake, lakini cha kushangaza, hajifunzi, anaendelea tu na wizi wake, hadi naye anapoangukia kwenye kuangamia. Arubaini yake ikifika, hukamatwa na kukiona cha mtema kuni, kwa umma mkali, huvishwa tairi, hutiwa mafuta ya taa au ya petrol na kuchomwa moto hadi masizi.

Mwanadamu mvivu, huweza kupata mateso kutokana na kushindwa kukidhi mahitaji yake ya msingi, kama vile, chakula, makaazi na mavazi. Anapohimizwa kufanya kazi kwa bidii, ili aepukane na ukata, hasikilizi na akisikiliza haweki mazingatio. Masikio anayo, lakini hasikii, macho anayo, lakini haoni na akili anazo, lakini hazitumii. Matokeo yake, anadumu na ukata wake hadi mwisho wa uhai wake.

Watu wa mfano huo, wafanyao mambo yenye madhara, wanapoonywa hawaonyeki, hufananishwa na paa, ambaye ni wa kufa. Paa huyo hawezi kuzisikia kelele za njuga za mmbwa, hata kama mmbwa huyo kafika karibu na yeye. Hatima ya paa huyo, hapana shaka, ni kifo tu, hakuna njia nyingine ya kumnusuru. Methali hiyo, ya Kipare, inashabihiana na methali za Kiswahili zisemazo;

“**Sikio la kufa, halisikii dawa”**

“La kuvunda, halina ubani”

na

“**Chombo cha kuzama, hakina usukani**”

4.3.8.3 Methali; Mthethe wekinywa magi, ughuhia he ikolo

Tarijama; Mtetea akinywa mayai, kajifunzia kwa koo.

"**Mthethe**" ni neno la Kipare lenye maana sawa na "**mtetea**" katika lugha ya Kiswahili.

"**Ikolo**" ni neno la Kipare lenye maana sawa ya "**koo**" kwa Kiswahili. Koo, ni kuku jike, ambaye kashavuka hatua ya mtetea, aliyekubuhu kwa kutaga mayai na kutotoa vifaranga. Ni wajibu wa koo, kutunza mayai, kuyaatamia, kuyaangua na kisha kuwalea watoto wake (vifaranga), hadi nao waweze kujitegemea wenyewe. Kwa kawaida, viumbe wadogo hujifunza stadi na tabia kutoka kwa wazazi na walezi wao. Vivyo hivyo, kwa vifaranga, hujifunza stadi na tabia kutoka kwa kuku wakubwa.

Methali hiyo, inaeleza kuwa, kuku mdogo (mtetea), anapokuwa na tabia mbaya ya kuvunja na kunywa mayai, bila shaka kajifunzia kwa mzazi wake. Methali imemtumia mtetea na koo, kwa lengo la kuhusisha tabia ya mtoto na mzazi wake. Watoto wanapozawa, hawajui lipi jema na lipi baya. Utambuzi wa mema na mabaya, unategemea sana maelekezo na matendo ya wazazi. Ikiwa wazazi watatoa maelekezo mazuri na kuonesha matendo mema kwa watoto, watoto watakuwa na mwenendo mwema, na hivyo, kuwa miongoni mwa watu wenye maadili mema. Mtoto akizoeshwa kufuata maadili mema, ataendelea kukua kwenye njia hiyo, atakapokuwa mtu mzima, atakuwa mtu wa kuigwa kwa maadili mema. Kwa upande mwingine, wazazi wenye mienendo mibaya, huwa mifano mibaya, kwa wana wao. Jambo hilo, huwafanya watoto wawe na tabia mbaya, kama walivyo wazazi wao au zaidi. Watoto hao huziona tabia zao mbaya kuwa ni za kawaida tu, kwa kuwa hawaoni dalili ya kukemewa na wazazi wao.

Hali hiyo ya watoto kuwa na tabia zinazofanana na zile za wazazi wao, ndizo zilizowasukuma Wapare kuibuni methali hiyo, ili kuikumbusha jamii kuwa, tabia mbaya za watoto, kwa kiasi kikubwa ni matokeo ya tabia mbaya za wazazi wao. Wazazi wanapaswa kujitahidi kutoa maelekezo mazuri na matendo mema, ili, uwe mfano bora kwa kuendeleza maadili mema kwa vizazi vijavyo. Mwenendo wa wazazi ni dira kwa watoto. Methali ya Kiswahili husema,

“**Mtoto (mwana), hufuata kisogo cha nina**” na ya pili,

“Mtoto wa nyoka, ni nyoka”

4.3.8.4 Methali; Nguluma, ikodwa ere mbithi

Tarijama; Kambare, hukunjwa angali mbichi.

Kambare, ni aina ya samaki, ambaye hupatikana zaidi kwenye mito, mabwawa, na maziwa. Mara nyingi, kambare anapovuliwa, kabla ya kukaushwa, hukunjwa kwa ustadi, sehemu ya mkia huunganishwa kwenye mdomo wake. Baada ya hapo, kambare hukaushwa na kuhifadhiwa kwa ajili ya kuuzwa au kwa matumizi ya baadaye. Ni muhali kumkunja kambare aliyekwishakauka. Kambare akishakauka, akikunjwa, atavunjika, kwa kuwa mwili wake, haunyambuki tena. Hakunjiki. Mwenye hulka ya uovu, hafundiki akauacha. Hulka haina dawa.

Dhima kuu ya methali hii, ni kuikumbusha jamii kuwa, maadili mema kwa kizazi hayana budi kuanza kutolewa wakati wa utoto. Kwenye methali hii, watoto wamewakilishwa na samaki aina ya kambare. Utoto, ni umri ambao, mwanadamu hujifunza mambo mengi ya kimaisha, na ni kipindi ambacho kwa kiasi kikubwa, mtoto huwaamini sana wazazi wake. Watoto huamini kuwa, kila wanalolifanya wazazi wao, ni jambo sahihi. Kwa hali hiyo, watoto huiga kila jambo linalofanywa

na wazazi wao. Wazazi wakifanya matendo mema, watoto huiga. Mwenendo wa wazazi ni dira kwa watoto. Ni vigumu kwa mtu mzima, kumbadilisha tabia aliyoipata kutoka kwa wazazi na walezi wake. Ni wachache wanaojaaliwa kubadilisha mazowea ya malezi.

"**Hulka ni kama ngozi, huwezi kuibadili**"

Umri mkubwa ndiyo unaofananishwa na samaki mkavu katika methali hiyo. Kambare huyo mkavu kwa hakika hafai kukunjwa. Kila mzazi, mlezi na jamii kwa jumla, hawana budi kulizingatia somo la kuwa makini la kujenga jamii bora. Waswahili husema;

"**Mtoto umleavyo, ndivyo akuavyo**" na

"**Samaki mkunje, angali mbichi**"

4.3.9 Methali Zinazotaja Hali, Nyakati na Mahali

Wazee wa Kipare walijifunza nyakati,hali na mahali tafauti kama milima, mabonde, mvua jua, ukame joto, baridi, vita na amani. Hali za namna hii, pia huathiri tabia, maisha na mwenendo wa mwanadamu. Kwa hivyo, Wahenga wa Kipare wakaibua methali za kuwasaidia watu ili wazitumie hekima, akili na busara zao ili waweze kupambana na kila hali katika mazingira na maisha yao ya kila siku.

4.3.9.1 Methali; Hethinathwa, uthiive

Tarijama; kabla hakujakuchwa, usiibe.

Kuiba ni kitendo cha mtu kuchukua kitu cha mwenye kitu hicho kwa siri, bila ya rukhusa au haki. Kuiba si jambo jema. Katika jamii yoyote, watu wenye tabia ya wizi, huhesabiwa katika kundi la watu wabaya. Wezi wanapokamatwa, hupawa

adhabu, hadi kupoteza maisha yao. Vipigo hivyo hutolewa na watu wenye khasira kali, waliochoshwa na vitendo vya kuibiwa, hasa baada ya wezi kukamatwa, kushitakiwa, kisha kurudishwa majumbani, kwa kukosekana ushahidi, mahakamani.

Dhima kuu ya methali hiyo, ni kuwataka wanajamii kuwa na subira, wasikate tamaa na rehema za Mwenyezi Mungu. Maisha ya mwanadamu yana vipindi na hali tafauti. Kuna kipindi cha faraja na kipindi cha dhiki. Vyote hivyo, viko katika maisha na mwanadamu anapaswa kuvumilia na kumwomba Mungu. Hata pale mwanadamu anapohisi kuwa uwezo wake umefika kikomo, hapaswi kukata tamaa, na kuamua kuiba mali za wengine. Bali, anapaswa kuendelea kujitumu na kumtegemea Mwenyezi Mungu ili amwezeshe kupata riziki yake ya halali. Riziki ya mwanadamu aliyopangiwa na Mola wake haiwezi kupotea. Alichoandikiwa, atakipata. Waswahili husema;

“**Riziki ya mtu, hailali nnje**” na

“Riziki ya mja, haipotei njia”

Hivyo, methali hiyo, huwataka wanadamu, wasidhulumu mali za wengine, kwa kigezo cha hali ngumu ya maisha. Kuiba, ni kujitafutia laana na balaa, ambazo, mwisho wake ni kuangamia.

4.3.9.2 Methali; Hethina ethiomba, na Mfumwa eraomba thindano

Tarijama; Hakuna asiyeomba, hata Mfalme huomba sindano.

Mfalme, ni mtawala aliyepata nguvu za utawala kwa njia ya urithi, uwezo au ushujaa. Kutokana na nguvu kubwa walizonazo wafalme katika jamii, wafalme humiliki utajiri mkubwa. Kwa hali hii, familia za kifalme huhesabiwa kuwa miongoni mwa

familia zenye uwezo mkubwa kiuchumi, kijeshi na kijamii. Vile vile, familia za Kifalme, hufikirika kuwa, zina uwezo mkubwa kifikra, busara na maarifa zikilinganishwa na familia nyingine, hususani familia za kiukata. Jambo la kushangaza ni kuwa, licha ya utajiri mkubwa unaomilikiwa na familia za kifalme, bado mfalme huweza kukosa kitu kidogo sana, mfano wa sindano.

Dhima kuu ya methali hiyo, ni kuwakumbusha wanadamu kuwa, kwenye jamii, wapo watu wa matabaka ya juu, ya kati na ya chini. Matabaka hayo yanatafautiana kwa uwezo. Tabaka la juu ni la matajiri, wenye uwezo mkubwa. Tabaka la kati ni la watu wenye uwezo wa wastani na tabaka la chini, la watu wenye uwezo duni, walala hoi. Hata hivyo, hakuna tabaka hata moja, kati ya matabaka hayo, ambalo linaweza kujigamba kuwa, limejitosheleza kwa kila jambo.

Hata hao Wafalme, pamoja na uwezo wao mkubwa, bado huweza kukosa vitu vidogo vidogo, wakaviomba kutoka kwa watu wa tabaka duni. Maisha ya wanadamu ni ya kutegemeana. Mwanadamu kuamini kuwa, anajitosheleza kwa kila kitu, ni kujidanganya. Hatupaswi kudharauliana kutokana na tafauti zetu za uwezo wetu. Kutokana na hali hiyo ya kutegemeana kwa watu, bila kujali tafauti zao, ndipo Wapare wakaibua methali isemayo;

“Hethina ethiomba, hata mfumwa eraomba thindano”

“Hakuna asiyeomba, hata Mfalme huomba sindano”

4.3.9.3 Methali; Cha mghenji, kighenja fae mwe

Tarijama; Cha mwenzako, husaidia nyonga moja.

Nyonga ni sehemu ya mwili iliyo kati ya paja na kiuno. Methali hii, ina maana kuwa, misaada hupunguza baadhi tu ya matatizo, hivyo, haifai kutarajia misaada kwa ajili ya mahitaji yote. Maisha ya wanadamu, katika jamii yoyote, ni ya kutegemeana. Hakuna mtu anayejitosheleza kwa kila hali. Hata matajiri wakubwa, Wafalme na viongozi wengine, hutegemea misaada mingi, katika kuyaendesha maisha yao na kuziendeleza nguvu walizonazo. Ni jambo la kawaida kwa mwanadamu yeyote, mwenye akili timamu, kujitahidi kwa kila hali, kujitafutia mahitaji yake muhimu, ili aepukane na hali ngumu ombaomba, ya kutegemea misaada kutoka kwa watu wengine.

Dhima kuu ya methali hiyo, ni kusisitiza uwajibikaji miongoni mwa wanajamii. Utu wa mtu, ni kufanya kazi kwa juhudi na maarifa. Kutokufanya kazi kwa juhudi na maarifa, kunamfanya mtu au jamii, kuwa duni. Methali inaweka wazi kuwa, mwanadamu ana nyonga zaidi ya moja. Mahitaji ya mwanadamu ni mengi. Hata anapotokea mhisani wa kumsaidia, husaidia baadhi tu ya mahitaji yake. Inampasa anayesaidiwa, kuyashughulikia matatizo yake mengine, ambayo hayakupatiwa msaada. Muhimu zaidi ni kwa nini mtu asaidiwe na mtu mwingine? Ni wajibu wa kila mtu kuhakikisha kuwa, anakuwa mfano bora kwa uwajibikaji na kuepukana na hali ya kutegemea misaada. Licha ya misaada kutotosheleza mahitaji, lakini, wakati mwingine, misaada hiyo, huambatana na masharti magumu ambayo, yanaweza kumfanya mtu au jamii kuwa mtumwa kwa jamii nyingine. Methali hii, ya Kipare inasadifu methali ya Kiswahili isemayo; "**Nguo ya kuazima, haisitiri matako**"

Hatuwezi kuendekeza uvivu wa kutegemea misaada kutoka kwa watu wengine, ambao, wao, wamefanikiwa kwa kufanya kazi, kwa juhudi na maarifa. Lazima tuwe

na nia thabiti ya kujenga jamii imara, yenye heshima na inayoweza kujitegemea. Hatuna budi kukumbuka kwamba, kutegemea vya watu, badala ya kutafuta vya kwetu, ni kujiongezea ukata utakaotuathiri sisi, pamoja na kuviathiri vizazi vijavyo. Jambo hili linatiliwa mkazo na methali ya Kiswahili isemayo;

"**Mtegemea cha ndugu, hufa masikini**"

4.3.9.4 Methali; Ndughu yedi, ni ya mghenji

Tarijama; Ndugu mzuri, ni wa mwenzako.

Methali hiyo, inaelezea hali iliyoko ndani ya familia, koo, makabila na mataifa mengi. Dunia imeshuhudia maafa makubwa kwenye nchi zenye makabila mawili, ambayo, kila moja linajiona kuwa bora kuliko kabila jingine. Majirani zetu, Rwanda na Burundi ni mfano mujarabu wa jambo hili. Mauaji ya kimbari, yameshuhudiwa yakifanyika ndani ya taifa lenye watu wamoja ambao, kimsingi, kiutaifa twaweza kuwaita ndugu.

Vita vya pili vya dunia, vilidhihirisha hali hii baada ya Ujerumani chini ya dikteta Adolf Hitler kutaka kuitawala dunia. Hali pia si shwari kati ya Wapalestina na Waisraeli. Nchi ya Somalia nayo ni kielezea cha kuhasimiana kwa koo, ndani ya taifa moja bila kujali kuwa, wao wote ni Wasomali. (Mlugu, 2011).

Hali hiyo pia, huweza kujitokeza katika ngazi ya familia. Kukosana kwa watu wa familia au ukoo mmoja si jambo la ajabu. Ndugu wanaweza kupishana kwa mambo mengi, hususani busara inapokosekana. Watu wa mji mmoja, wanaweza wasipikike katika chungu kimoja. Ukweli wa jambo hili, unathibitishwa na methali hiyo ya Kipare. Baada ya kuchunguza uhusiano miongoni mwa familia au wanandugu,

imebainika kuwa, kuna misuguano mingi ya wao kwa wao. Watu wa familia moja wanaweza kutuhumiana kwa mambo ya ushirikina, kuibiana, kurogana, kudhulumiana na kuibiana wake na waume. Siku taarifa zikifumuka, watu humdhihaki kwa kuitumia methali hii, wakimwambia;

"**Ndugu mzuri, ni wa mwenzako**"

4.3.10 Methali Zinazohusu Ushirikiano

Katika utafiti huu, mtafiti amepata methali zenye dhima ya ushirikiano na athari zake katika jamii. Katika maisha ya kila siku ya Wapare, ushirikiano baina yao, umekuwa ukihimizwa ili kupata jamii bora na yenye mafanikio. Methali zinazozungumzia ushirikiano ni za namna mbili; kuna zile zinazohimiza ushirikiano kutokana na umuhimu wake, na methali nyingine ni zile zinazohadharisha juu ya ushirikiano wenye madhara. Zifuatazo ni baadhi ya methali za Kipare zinazosemea ushirikiano.

4.3.10.1 Methali; Kuvata mwenye, ni kupighitha idhitho

Tarijama; Kutembea peke yako, ni kufikicha jicho.

Jicho ni kiungo kisichopenda uchafu. Uchafu wowote jichoni, hulikosesha raha na amani. Methali hiyo, hulinganisha hali ya upweke matembezini na ufikichaji wa jicho, pindi uchafu au kitu kiingiapo. Kwa methali hii, Wapare ni watu wanaothamini umoja na mshikamano katika jamii. Kila mtu anamiliki vipaji na ujuzi wa aina fulani, ambao, peke yake haumfanyi aweze kujitegemea kwa kila kitu. Maumbile ya mwili wa mwanadamu na ya kilimwengu ni ya kijamaa. Ukamilifu wa mwili unaunganisha viungo vingi, ambavyo, hulazimika kufanya kazi kama timu moja kwa masilahi ya vyote. Kila kiungo kinanufaika kutokana na kazi inayofanywa na kiungo kingine.

Maumbile ya dunia hujumuisha mazingira tafauti yaliyotawanyika sehemu zenye hali ya hewa, udongo, joto na watu wa makabila na mataifa tafauti. Tafauti hizo, kwa watu wenye akili, ni neema. Ni neema, kwa sababu, rasilimali za eneo moja huwa na thamani kubwa kwingineko. Kwa hakika watu wanategemeana na kukamilishana. Hakuna mtu au nchi inayoweza kujitenga kama kisiwa, kwa sababu ya kutokuwa na mahitaji yote muhimu katika mazingira yake. Hali hizi mbili za kutembea mpweke na kufikicha jicho, kunajitokeza katika ushirikiano wa aina nyingi. Mfano, Mataifa yameanzisha ushirikiano wa kikanda ili kubadilishana ujuzi, maarifa na bidhaa. Makundi mengi hutembeleana, ili kujua ni kitu gani kinafanyika sehemu nyingine za dunia. Ujuzi unaopatikana katika ziara hizo, unatumika kwenye uzingatifu wa mambo mengi ndani ya jamii.

Leo mtu akitaka rejea za mada tafauti , anazipata kwa urahisi kwa njia ya mtandao. Laiti mtu angefunga safari, kuyatafuta maarifa kote yaliko, elimu ingebaki gizani, kwa kuwa gharama za kusafiri zingewashinda wengi. Ushirikiano katika taaluma unawezekana kwa kuhudhuria mihadhara, midahalo na makongamano kwa kuunganishwa kwenye mtandao.

4.3.10.2 Methali; Tagha kibudo, utane na thindaki

Tarijama; Tupa mzoga, uachane na nnzi.

Muktadha wa methali hii, unatokana na ukweli uliofanyiwa uchunguzi wa kina na wa muda mrefu, wa mazoea ya nnzi kuwapo sehemu yoyote yenye harufu mbaya.

Nnzi ni mdudu mchafu na mbaya, ni kawaida kuwaona wanadamu wakitafuta mbinu za kuwatokomeza nnzi ili waachane na adha zao. Imethibitika sehemu nyingine, kuwapo kwa watu, wanaohitaji ushirikiano, ambao una mwisho wenye majuto na

kashifa zinazowaweka pabaya. Ushirikiano wa aina hiyo, ni sawa na mshikamano wa nnzi na mzoga. Methali hii, inatoa hadhari kwa jamii kuwa makini, ili kuepuka ushirikiano usiozingatia utu na ambao, utaalika nnzi, watakaothibitisha kuwa, ushirikiano huo haufai. Ushirikiano uwe katika mema, mema na masafi tu.

4.3.10.3 Methali; Kijo cha hamwe, chethiehija mwana

Tarijama; Chakula cha pamoja, hakikuzi mtoto.

Wapare walikuwa na taratibu za kukusanya familia kadhaa na kula chakula kwa pamoja. Chakula kutoka familia moja kilipelekwa kwenye mji (nyumba moja). Wanafamilia hukusanyika huko na kula chakula kwa pamoja, mjini kwa Mzee Mlezi

Chakula hicho cha pamoja, kinaelezwa kukosa uwezo wa kumkuza mtoto. Mamlaka ya kulea na kuwakuza watoto, ni ya wazazi au walezi. Wazazi na walezi wahakikishe watoto wanakula vizuri na kushiba. Kuandaa chakula cha pamoja, ni njia ya kutathimini utendaji wa kila kaya katika ngazi ya ukoo. Tathimini itokanayo na ushirikiano huo, huweza kuugundua upungufu wa familia. Uzembe unaogundulikana kupitia vyakula vinavyowasilishwa kwenye chakula cha pamoja, husaidia familia kuaswa, kurekebishwa na kutambulikana aina ya msaada wa kupatiwa familia hiyo, ili kuinusuru na aibu.

Ni jambo jema kuwekana sawa kiukoo, kabla ya aibu kutoka nnje. Utaratibu huo, unawawajibisha wanaukoo wote kushiriki kusimamia malezi ya watoto wote. Watoto huzoeshwa mapema, kujua kwamba, wazazi wote ndani ya ukooo ni wa watoto wote. Ikiwa mzazi mmojawapo anafariki, watoto wa marehemu wanakuwa chini ya ukoo mzima, mtoto ni wa jamii yote. Wazazi wasipotekeleza wajibu wao muhimu wa

kuzihudumia familia zao, husababisha hali mbaya ya lishe kwa watoto. Hali ikiwa mbaya, watoto hutorokea mitaani na kujihusisha na vitendo vya kuombaomba ili waweze kujikimu. Kinachoelezwa na methali hii, hakiishii kwenye ngazi ya familia na ukoo tu. Huonekana pia katika ngazi ya kitaifa. Kwa mfano, Jamii ya Watanzania, leo iko lawamani kwa kushindwa kuutumia wingi wao kupambana na matatizo. Umoja na mshikamano unaopigiwa mbiu, ni wa kinafiki, sawa na chakula cha pamoja, ambacho, kinashindwa kutunza afya ya wanaokishiriki. Methali inaubeza umoja na mshikamano ambao, umeshindwa kuleta tija kwa jamii.

4.3.11 Khitimishi

Methali za Kipare ni nyingi. Methali hizo zinagusa maisha ya jamii. Dhima nyingi zimeonekana, kama ambavyo mtafiti amezielezea katika sehemu hii. Kutokana na wingi wa methali zilizopo, si jambo jepesi kuzigusa methali zote. Kwa kupitia kazi hii ya utafiti. methali zilizoguswa na kuingia katika utafiti, zitambulike kuwa ni sehemu tu ya hazina kubwa ya methali zilizopo.

4.4 Usanii Uliyobainika Katika Methali za Kipare

Matumizi ya lugha ni muhimu katika kufanya kazi yoyote ya fasihi, iwe na mvuto, unaozigusa hisia za watu. Msanii lazima awe mweledi wa kuimudu lugha, aweze kuifinyanga ili iongelee jambo kwa namna ya kipekee. Uwezo wa namna hiyo, ndiyo usanii ambao haupatikani katika lugha ya taaluma nyingine ila ndani ya fasihi.

Akifafanua dhanna ya Sanaa, katika fasihi, Senkoro, (1981)

> **Sanaa ni kazi ya binadamu, yenye mwigo wa**
> **uyakini, uliyofungamana na wakati, mazingira**
> **na mfumo wa jamii inayohusika.**

Maelezo hayo yanaweka wazi kuwa, Sanaa ni kazi ya mdomo na mikono, kwa ushirikiano na akili ya msanii. Mwigo unaoelezwa unafungamanisha ubunifu uliyomo katika ujumi wa kazi ya fasihi, na ukhalisia unaoonekana katika maisha ya kila siku ya jamii. Ubunifu unaongozwa na kanuni za kiujumi, zinazolifanya jambo linaloelezwa na msanii lipendeze.

Wamitila (2003) ameunganisha sanaa na fasihi kwa kusema; Fasihi ni sanaa inayotumia lugha ambayo, hujishughulisha na binadamu pamoja na maisha yake na huathiri, hugusa au huacha athari fulani na hupatikana katika umbo linalotambuliwa na jamii fulani.

Fasili inadokeza kuwa, fasihi ni Sanaa inayotumia lugha na ina maudhui. Sanaa, ni ule ufundi unaoongozwa na ujuzi wa kuwasilisha mawazo ya msanii, kwa namna inayomwathiri anayeiona au kuisikiliza. Umbo la fasihi linaweza kuwasilishwa kwa mdomo na kwa maandishi.

Mulokozi (1989) akizungumzia fasihi, anasema;

> Fasihi ni Sanaa ya lugha, yenye ubunifu na inayojaribu kusawiri vipengele vya maisha, na hisia za watu katika mazingira na muktadha fulani.

Maelezo ya wataalamu, yanaonesha umuhimu wa matumizi ya lugha kisanii. Lugha ni malighafi pekee inayoitafautisha fasihi na Sanaa nyingine. Lugha ya fasihi ni tafauti na lugha inayotumiwa katika taaluma nyingine. Kwenye utafiti huu, mtafiti amebaini vipengele vya fani, vilivyosheheni sanaa ya hali ya juu kwenye methali. Miongoni mwa vipengele vilivyobainika kuipa nguvu Sanaa ya methali, ni hivi vifuatavyo;

4.4.1 Tamathali za Usemi

Kamusi ya Kiswahili Sanifu (1989) inatoa maana ya neno tamathali kuwa;

Usemi wa kufananisha dhanna moja na nyingine. Maana hiyo, inaziweka katika kundi moja dhanna zinazofanana au zinazotafautiana. Dhanna hizo, zimesambaa katika vipengele vyote vinavyogusa maisha ya watu. Msokile, (1993) anasema; Tamathali za usemi ni maneno, nahau, au semi, ambazo, hutumiwa na waandishi wa fasihi ili kutia nguvu, na msisitizo katika maana, mtindo na katika maandishi hayo. Zinatumika pia, kuipamba kazi ya kifasihi kwa kuongeza utamu.

(a) Tamathali za ulinganishi

Ni tamathali ambazo zinalinganisha dhanna mbili au zaidi, ingawa zina hadhi tafauti. Tamathali za semi ambazo zinaunda kundi hili ni sitiari, tashibiha na tashihisi.

(b) Sitiari

Sitiari ni tamathali inayotumika kulinganisha dhanna mbili au zaidi zenye sifa tafauti, bila kutumia viunganishi. Ulinganishi katika sitiari huifanya dhanna moja kuwa sawa na nyingine.

Mifano ya methali za Kipare, zinazosadifu sitiari;

1 Methali; Mgheni, ni madhii yevecha

Tarijama; Mgeni, ni maji yanayopita

2 Methali; Ijegho, ni mtani wa kifwa

Tarijama; Jino, ni mtani wa kifo

3 Methali; Kuvata mwenye, ni kupighitha idhitho

Tarijama; Kutembea peke yako, ni kufikicha jicho

4 **Methali; Mutwi wa mghenji, ni kithaka**

Tarijama; Kichwa cha mwenzako, ni kichaka

5 **Methali; Kaya, ni mche**

Tarijama; nyumba, ni mke

6 **Methali; Mrungu, ni Ikamba**

Tarijama; Mungu, ni Mwamba

(c) Tashibiha

Tamathali hii, hulinganisha dhanna mbili au zaidi, zenye hadhi tafauti, kwa kutumia viunganishi. Baadhi ya viunganishi vinavyotumika kuunganisha dhanna hizo ni kama, mfano wa, mithili ya. Mifano ya methali za Kipare zenye utashibiha ni kama hizi zifuatazo;

1. **Methali; Ubuke, tha kiramba.**

   Tarijama; Upasuke, kama tunda la mkweme.

2. **Methali; Enela vidori, tha ijungu lebajike.**

   Tarijama; Atakula vichache, kama chungu kilichotoboka.

3. **Methali; Uome, tha lugwi.**

   Tarijama; Ukonde, kama kinyonga.

4. **Methali; Ekuti ekukundie tha ndeni, etakuisha.**

   Tarijama; Akuambiaye anakupenda kama tumbo, anakudanganya.

(d) Tashihisi

Ni tamathali ambayo inavipa vitu visivyo binadamu uwezo wa kutenda kama binadamu. Katika hali halisi, vitu hivyo, kamwe haviwezi kufanya hata chembe ya

jambo afanyalo mtu. Vitu na viumbe hao, baada ya kupawa sifa hizo, hufanya na kutenda kama binadamu. Ifuatayo ni mifano ya methali za Kipare ambazo zina utashihisi.

1. **Methali; Igogo la choo lethithikia mbungo, kakicha lekithikia lekivuka.**

   Tarijama; Gogo la choo halisikii harufu, lingesikia lingeondoka.

2. **Methali; Kurongora kwa fua, ethiko kumanya vingi.**

   Tarijama; Kutangulia kwa pua, siyo kujua mengi.

3. **Methali; Kijo cha hamwe chethiehija mwana.**

   Tarijama; chakula cha pamoja hakikuzi mtoto.

4. **Methali; Mkota wa thuni, utonga hae.**

   Tarijama; Ngozi ya swala, inaenda mbali.

(e) Tamathali za Mafumbo

Maelezo yanayotolewa, huonesha uchanya wa dhanna, lakini maana lengwa ni hasi. Ili kuelewa maana lengwa ya tamathali hizo, msomaji au msikilizaji analazimika kuwa na uzamivu mkubwa wa fikira, vinginevyo, maelezo yatampa tumaini chanya, kumbe, matendo ya mwenye maelezo ni hasi. Tamathali za kundi hili, ni hizi zifuatazo;

(f) Tafsida

Ni tamathali ambayo inatumika kusema mambo kwa lugha laini, ambayo inakusudiwa kupunguza makali ya jambo zito. Maneno halisi yakitumika kulisemea jambo kama lilivyo, msemaji au mwandishi ataonekana hana adabu. Ni tamathali inayositiri murua wa mtu na utu wake katika mawasiliano. Wapare nao, sawa na watu wa jamii nyingine, wana utamaduni wa kutumia maneno yanayolenga

kupunguza ukali wa dhanna ya kitu au hali inayoelezwa. Maelezo ya aina hiyo, yanaingia kwenye kundi la tamathali za heshima, kwa kuwa, hujaribu kusitiri utu au ubinadamu wa mtu. Methali zifuatazo ni miongoni mwa methali za Kipare zinazotumia tafsida.

1. **Methali; Tagha kibudo, utane na thindaki.**
   Tarijama; Tupa kibudu, uachane na nnzi.
2. **Methali; Wekitegha ifolong'o, uvithe ludhighi.**
   Tarijama; Ukimtega nyani, ficha Kamba.
3. **Methali; Mthethe wekinywa magi, weghuhie he ikolo.**
   Tarijama; Mtetea akinywa mayai, kajifunzia kwa koo.
4. **Methali; Mthethe wedi, uthinywe magi uvija.**
   Tarijama; Mtetea mzuri, asipokunywa mayai huyaviza.

(g) Kejeli / kinaya

Ni tamathali inayotumia maneno ambayo maana lengwa ni kinyume cha maneno hayo. Kama mtu hana uweledi wa kutosha wa lugha, atayaona maneno yakisifia au kupongeza, lakini, ukweli ni kuwa, kusudio ni kusuta au kudharau. Wapare huelezea baadhi ya mambo kwa kutumia maneno ambayo yana maana kinyume na ukweli halisi wa mambo. Maneno yanaweza yakatumika kumsifia mtu, kumbe sifa zinazotajwa ni za bandia kulingana na ukweli wa anayesifiwa.

Pia, maneno yanaweza kumkashifu mtu lakini, yakawa yamekusudiwa kumsifia. Zipo methali za Kipare zinazotumika kumpaka mtu mafuta kwa mgongo wa chupa. Kama mlengwa hana uweledi wa kutosha wa kufumbua mafumbo, atafikiri kuwa msemaji ni mwema, kumbe, ni mtu anayeuma na kupuliza. Methali za Kipare zenye kejeli ni pamoja na hizi zifuatazo;

1. **Methali; Vuta vwa mwana, vuatha nginda.**

   Tarijama; Uta (upinde) wa mtoto, unalenga migomba.

2. **Methali; Wekuvithie, kave mghongo uhonze**

   Tarijama; Umejificha, kumbe mgongo uko nnje (unaonekana).

3. **Methali; Wekivona ithagho, nere kidere.**

   Tarijama; Ukiona sago, lilikuwa changa.

(h) Dhihaka

Ni tamathali inayomuhukumu na kumbeza mtu kisirisiri. Anayebezwa mara nyingi hajitambui. Maneno yanayotumika yameficha dharau, inayolenga kumweka mtu katika hali duni kupita kiasi, kwa mbinu ya mafumbo. Kwenye jamii ya Wapare, zipo methali zinazotumika kuwabeza watu kimafumbo. Baadhi ya methali za Kipare zenye dhihaka ni pamoja na hizi zifuatazo;

1. **Methali; Cha mdhungu ekiririkane, vekimanya ni vatare.**

   Tarijama; La mzungu alilofikiri, walijualo ni wachache.

2. **Methali; Cha mghenji, kighenja fae mwee.**

   Tarijama; Cha mwenzio, husaidia nyonga moja.

3. **Methali; Nethiho gu, iti ninetheiahi.**

   Tarijama; Sipo darini, kwamba nitashukia wapi.

(i) Kijembe

Ni tamathali inayozunguka, kuelezea jambo. Haiko bayana kusema ubaya wa jambo au mtu fulani. Inakaribiana sana na tamathali nyingine za kimafumbo kama vile kejeli na dhihaka. Miongoni mwa methali za Kipare zinazoelezea jambo kwa njia ya kuzunguka ni hizi zifuatazo:

1. **Methali; Wekikunda ikoko, ukunde na iova layo.**

   Tarijama; Ukipenda boga, penda na uwa lake.

2. **Methali; wekidaa mgungu, udae na maghu ayo.**

   Tarijama; Ukimchukia jongoo, chukia na miguu yake.

3. **Methali; Wekiti nemdindishe, we weho hi?**

   Tarijama; Ukisema nimemkimbiza, wewe ulikuwa wapi?

4. **Methali; Ukelanya mkwedhu, uvata mavi?**

   Tarijama; Unaruka mkojo, ukanyage mavi?

5. **Methali; Kurongora kwa fua, ethiko kumanya vose.**

   Tarijama; Kutangulia kwa pua, sio kujua yote.

4.4.2 Mbinu za Kisanii

Matumizi ya lugha, yanahusisha miundo mingine ya maneno na mitongoo sentensi katika kuelezea dhanna za fasihi. Ipo miundo inayotumiwa kwa madhumuni ya kusisitiza, kuiga milio ya sauti, maneno kutumiwa pamoja na kinyume chake, kuonesha ushindani na matumizi mengine mengi. Miundo hiyo, katika maandishi, imetambulishwa kwa istilahi ya mbinu nyingine za kisanii. Mbinu za kisanii ni maarufu katika nathari na ushairi. Methali pia zinajitokeza katika miundo ya mbinu za kisanii kama ifuatavyo:

(a) Takriri

Ni umbo linalorudiwarudiwa katika kuliandika ili kupata umbo moja. Maelezo hayo, yanadokeza kuwa, usemi unaosadifu takriri, una hali ya kurudiarudia sauti, silabi, neno au maneno yanayolingana katika kazi ya fasihi, kwa lengo la kusisitiza au

kutilia mkazo jambo fulani. Wapare huitumia mbinu hii ya kisanaa katika methali zao. Zifuatazo ni baadhi ya methali za Kipare zenye takriri.

1. **Methali; gwaru gwaru, yethiikae tha kuhema.**

   Tarijama; Kidogo kidogo, si sawa na bure.

2. **Methali; Mwana wa nyoka, ni nyoka.**

   Tarijama; Mtoto wa nyoka, ni nyoka.

3. **Methal; Ekuenja gwaru gwaru, niye wako.**

   Tarijama; Anayekunyoa kidogokidogo, ndiye wako.

4. **Methali; Egwa gu, ethigwa kamwe.**

   Tarijama; Aangukaye darini, haanguki mara moja.

5. **Methali; Muitango wethidawa, chedawa ni mburi.**

   Tarijama; Wito haukataliwi, kinachokataliwa ni kauli (alichoitiwa mtu).

(b) Tabaini

Ni mbinu ambayo maneno yanayotumika yanakinzana bila kutengua maana ya msingi. Ingawa mielekeo ya maneno inaelekea kupishana, dhanna zilizobebwa zinatilia mkazo au kusisitiza jambo linalokusudiwa. Methali za Kipare zinazotumia tabaini, ni pamoja na hizi zifuatazo;

1. **Methali; Chethikubighie, uthikibighe.**

   Tarijama; Kisichokupiga, usikipige.

2. **Methali; Chethikuendie, uthikiende.**

   Tarijama; Kisichokutafuta, usikitafute.

3. **Methali; Chethikutemie, uthikiteme.**

   Tarijama; Kisichokukata, usikikate.

4. **Methali; muitango wethiberwa, cheberwa ni mburi.**

Tarijama; Wito haudharauliwi, kinachodharauliwa ni ujumbe.

5. **Methali; Eti tevonie, evonie akaivaa.**

   Tarijama; Asemaye hakuona, ameona, kasahau.

(c) Msisitizo bayana

Hii ni mbinu inayoonesha ushindani wa mawazo kwa neno moja kurudiwa rudiwa mara mbili au zaidi. Lengo ni kusisitiza maana ya mtongoo kwa kutumia kinyume. Kuna mbinu za kisanii, zitumikazo kuzifanya methali ziwe na hadhi ya msisitizo bayana. Katika jamii ya Wapare, zipo methali nyingi zinazoonesha ushindani wa mawazo, kwa neno moja kurudiwarudiwa mara mbili au zaidi ili kuweka msisitizo. Ifuatayo ni mifano ya methali hizo:

1. **Methali; Uthile, ukala na mbeu.**

   Taijama; Usile, ukala na mbegu.

2. **Methali; Mrevata vata, ethikomwa ni nza.**

   Tarijama; Anayetembeatembea, hafi njaa.

3. **Methali; Mkunda mbwie, ni mkunda kuishwa.**

   Tarijama; Mpenda rafiki, ni mpenda kudanganywa.

4. **Methali; Mfumwa ni mfumwa, mfumwa mvivi hethina.**

   Tarijama; Mfalme ni Mfalme, hakuna Mfalme mbaya.

5. **Methali; erongore, erongore.**

   Tarijama; aliyetangulia, katangulia.

(d) Mdokezo

Ni mbinu ya kisanii ambayo, tungo husemwa au kuandikwa bila kukamilishwa. Lengo la kufanya hivyo, ni kuwashirikisha wasikilizaji au wasomaji waoneshe

uweledi wao, katika jambo linalowasilishwa. Katika maongezi, msimulizi, hutamka kipande cha mwanzo au cha mwisho na kuacha sehemu iliyobaki ikamilishwe na hadhira. Methali za Kipare zina muundo wa mdokezo nazo ni kama hizi zifuatazo:

1. **Methali; chekuitange, chekuitange**

   Tarijama; Kilichokuita, kimekuita

2. **Methali; Kinyongo kihuja, kila mbeu**

   Tarijama; mdudu mtulivu, hula mbegu

3. **Methali; Yeho mweteni, yethitiwa nywa**

   Tarijama; Aliyeko mtoni, haambiwi kunywa

4. **Methali; ekuvonya mdhighi, wanambanja**

   Tarijama; Akuoneshaye dawa, imemponya

(e) Mjalizo

Ni mbinu ya kisanii ambayo, huunganisha wazo moja na jingine, bila kutumia viunganishi. Mkato hutumika kutenganisha mawazo yanayowasilishwa. Muundo wa methali za Kipare unatawaliwa na kuwapo kwa sehemu au vipande viwili kwa kiasi kikubwa, na mara chache, vipande vine. Mifano ifuatayo ni ya methali za Kipare zenye mjalizo:

1. **Methali; Mvi wedi, wethiikaa he iziaka.**

   Tarijama; Mshale mzuri, haukai ziakani.

2. **Methali; Kiruke cha ibwe, ekimanyije ni igogondwa.**

   Tarijama; Joto la jiwe, alijuaye goigoi.

3. **Methali; Wekirongoja kirundu, kikutesha nzia, ukakiti werundie kinekubigha, chedi ni kukitekera.**

Tarijama; Ukimtanguliza mjinga, atakupoteza, ukimwambia yeye mjinga atakupiga, vizuri ni kumpiga chenga.

(f) Balagha

Ni mbinu ambayo hutumika, kukuza hali au jambo zaidi ya uhalisia wake. Maneno husukwa ili yaongeze chumvi inayolipa ladha ya ziada jambo, ili lilete athari maalumu. Umaarufu ambao jambo linapawa, ni mkubwa kuliko kawaida. Umma usio na taaluma ya ukweli uliofichwa, huutafuta umaarufu unaosemwa na isiupate. Pia, balagha hujulikana kama chuku. Mfano wa methali za Kipare zitumiazo mbinu ya balagha ni hizi zifuatazo;

1. **Methali; Hekinathwa, hata itamba lirauma.**

   Tarijama; Kukishakuchwa, hata konokono huuma.

2. **Methali; Metho a mfumwa, evona hae.**

   Tarijama; Macho ya mfalme, huona mbali.

3. **Methali; Yenorire, yethiumwa keri.**

   Tarijama; Iliyonona, haing'atwi mara mbili.

4. **Methali; Ighembe, lethiteta mongo.**

   Tarijama; Jembe, halisemi uongo.

5. **Methali; Yakae, ila na thimba.**

   Tarijama; Ng'ombe wa zamani, hula na simba.

(g) Taashira

Ni mbinu inayoteua maneno yanayowakilisha alama maalumu, zinazotumika kusimamia tendo fulani. Maana ya alama hiyo, huwa inajulikana kwa jamii nzima inayotumia lugha husika. Neno pete, ni alama ya ndoa na uchumba. Kila jamii ina

alama zinazosadifu mambo yao yenye hadhi zao. Zifuatazo ni miongoni mwa methali za Kipare zitumiazo taashira.

1. **Methali; Handu wamvonia mfumwa, niho ha kumguria mkono.**

   Tarijama; Umwonapo mfalme, ndipo pa kumpa mkono.

2. **Methali; Mtwi wa muntu ni kithaka,**

   Tarijama; kichwa cha mtu ni kichaka.

3. **Methali; yenorire, yethiumwa keri.**

   Tarijama; iliyononа, haing'atwi mara mbili.

4. **Methali; kaa, ni mche.**

   Tarijama; Nyumba, ni mke.

5. **Methali; Cheenda kukuuma, kironga kuhoromia.**

   Tarijama; Atakaye kukuuma, hukukoromea kwanza.

(h) Maswali

Ni mbinu ambayo inajenga Sanaa yake kwa swali. Maswali yanayoulizwa, hayahitaji kujibiwa. Hukaribiana na balagha lakini, si kila balagha lazima iwe swali. Miongoni mwa methali za Kipare zitumiazo mbinu ya maswali ni:

1. **Methali; Ukelanya mkwedhu, uvate mavi?**

   Tarijama; Unaruka mkojo, ukanyage mavi?

2. **Methali; Ushighadhe mvi wa vuthuungu, uthaghure lomba?**

   Tarijama; Unaachaje mshale wa sumu, uchague mti wa mshale?

3. **Methali; Uendaze kutema, na mhandwi wethina?**

   Tarijama; Unatakaje kukata, na kisu huna?

4. **Methali; Utesha mivwi yako kuatha mahondo, hama ninga jekidha uneatha nani?**

Tarijama; Unapoteza mishale yako kufuma hondohondo, ninga wakija utatumia nini?

5. **Methali; Chako ni chako, na changu ni changu, makwiri ni ani?**

   Tarijama; Chako ni chako, na changu ni changu, makunyanzi ya nini?

(i) Nasiha

Khatibu, (1986), Nasiha ni tamko ambalo lina nasaha na busara. Maneno hutumika kutoa nasaha, unaokusudia kutoa tahadhari kabla ya kufanya linaloweza kuleta matatizo. Maneno hupangwa katika mfumo unaoonesha uhusiano wa dhanna moja kufanyika na kufanikisha au kuepusha jambo. Ni mbinu inayohimiza umakini, katika utendaji ili kuleta ufanisi. Miongoni mwa methali za Kipare zinazotumia mbinu ya unasihi ni:

1. **Methali; Hata ethikumoghie, athikushighie momo.**

   Tarijama; Hata asiyekuzaa, asikutakie laana.

2. **Methali; Igimbi ivivi, nalimeie hako.**

   Tarijama; Jimbi baya, naliotee kwako.

3. **Methali; Vundughu, vukela vumbwie.**

   Tarijama; Udugu, huzidi urafiki.

4. **Methali; Mthiku weulie nzoke, uthiubighethi.**

   Tarijama; Mzinga ulioula asali, usiupige chini (usiuharibu).

5. **Methali; Chethikuendie, uthikiende.**

   Tarijama; Kisichokutafuta, usikitafute.

4.4.3 Taswira Katika Methali za Kipare

Taswira, ni kipengele kingine cha matumizi ya lugha ambacho kina Sanaa ya hali ya juu. Kwa mujibu wa Kamusi ya Kiswahili Sanifu, (2004), Taswira ni maneno ambayo hutumika kujenga umbo la kitu, katika akili.

Wamitila (2003) akifafanua dhanna ya taswira anasema:

> Taswira ni picha ambazo, humjia msomaji akilini anapoisoma kazi fulani ya kifasihi. Picha hizo hujengwa kutokana na maelezo ya mwandishi au tamathali za usemi zinazotumika.

Ntarangwi (2004) anaelezea taswira, kwa kusema:

> Taswira ni picha zinazoundwa akilini mwa msomaji, kutokana na maelezo ya mtunzi. Ni hali ya mtunzi kueleza jambo au kitu fulani wasomaji wake, wakakiona kwa urahisi kabisa katika akili zao.

Maelezo ya Ntarangwi na Wamitila, hayaoneshi kuwapo kwa fasihi simulizi, ambayo, ina mchango muhimu katika kukamilisha kazi yoyote ya fasihi andishi. Fasili zao zinaelezea kuwa, taswira ni mali ya fasihi andishi na hazioneshi kuwapo kwa taswira katika fasihi simulizi.

Fasili inayoelezwa katika Kamusi ya Kiswahili Sanifu, (2004), inaonesha kutofungamana na upande wowote, hivyo, kusadifu zaidi dhanna ya taswira. Methali ni umbo la fasihi simulizi, lenye matumizi makubwa ya picha. Kuzielewa methali, kunahitaji ufafanuzi wa taswira. Mifano ya taswira kwenye methali za Kipare ni;

(a) Wanyama

Wanyama ni viumbe ambao, kuwapo kwao ulimwenguni, kuna makusudio maalumu. Kila mnyama anayepatikana katika uso wa dunia, anaweza kutumika kwenye methali kutegemea faida au khasara yake kwa binadamu. Methali nyingi za Kipare, hutumia taswira za wanyama. Baadhi ya methali hizo ni;

1. **Methali; Iguro ikai, ligurwa thingo ni mwenye.**

   Tarijama; Mmbwa mkali, hushikwa shingo na mwenyewe.

2. **Methali; Ng'ombe ya thanga, ifwa na mkota wayo.**

   Tarijama; Ng'ombe wa shirika, hufa na ngozi yake.

(b) Ndege

Ndege nao wamo katika methali. Matumizi ya ndege katika methali, yamewezesha kuwapo kwa taswira zinazowakilisha vitendo vinavyofanywa na vya binadamu. Ifuatayo ni mifano ya methali za Kipare zitumiazo taswira za ndege:

1. **Methali; Mthethe wedi, uthinywe magi uvija**

   Tarijama; Mtetea mzuri, asipokunywa mayai huyaviza

2. **Methali; Kadeghe uthikakijie moto, wethinakakoma.**

   Tarijama; Ndege usimkokee moto, kabla ya kumuua.

3. **Methali; Ikunguru kuthadhanya mlinga, ni ndima kuneta.**

   Tarijama: Kunguru, kutokutanisha baka lake shingoni, ni kazi kuwa nyingi.

(c) Wadudu

Kwenye mazingira yanayomzunguka binadamu, wamo wadudu wa aina nyingi. Kuna wadudu marafiki na wengine, maadui kwa binadamu. Wanadamu wametunga

methali zinazowataja wadudu ili waweze kupitisha maarifa na ujumbe, unaohusiana na faida au khasara. Methali za Kipare zenye taswira za wadudu, ni pamoja na hizi zifuatazo;

1. **Methali: Tagha kibudo, utane na thindaki.**

   Tarijama; Tupa kibudu, uachane na nnzi.

2. **Methali; Kania vyako, ambu nyuki jikani nzoke yajo.**

   Tarijama; Tetea kilichochako, hata nyuki hutetea asali yao.

3. **Methali; Mgungu ukautagha na nze wekitheka, unehunduka wa.**

   Tarijama; Ukimtupa jongoo nnje huku unacheka, atarudi tena.

(d) Samani

Uhusiano wetu na samani, umewezesha kutungwa kwa methali ambazo zimebeba taswira nyingi. Baadhi ya methali za Kipare zenye taswira ya samani ni;

1. **Methali; Ivungu ibaha, lienda miko mingi.**

   Tarijama; Chungu kikubwa, kinahitaji miko mingi.

2. **Methali; Mahemba, agura mthi.**

   Tarijama; Mahindi, yameshika mchi.

(e) Zana

Zana zinazojitokeza katika methali walizozianzisha wanadamu, ni kwa ajili ya mawasiliano na kumbukumbu. Methali za Kipare zitumiazo zana ni pamoja na hizi zifuatazo;

1. **Methali; Mvi wedi, wethiikaa he iziaka.**

   Tarijama; Mshale mzuri, haukai ziakani.

2. **Methali; Vuta vwa mwana, vuatha nginda.**

   Tarijama; Uta wa mtoto, hulenga migomba.

3. **Methali; Ighembe, lethiteta mongo.**

   Tarijama; Jembe, halisemi uongo.

(f) Viungo vya mwili

Kila kiungo kina wajibu fulani, wenye lengo maalumu mwilini. Uwajibikaji uliyopea unakamilisha uzima wa mwili. Kimojawapo kikiwa na hitilafu, mwili wote huwa na utendaji ulio chini ya kiwango. Ushirikiano wa viungo vyote humletea mwanadamu utukufu wa kuibua vipaji vinavyomkweza katika kilele cha mafanikio. Baadhi ya methali za Kipare zenye taswira zinazolenga viungo vya mwili ni hizi zifuatazo;

1. **Methali; Eti ekukundie tha ndeni, etakuisha.**

   Tarijama; Anayesema anakupenda kama tumbo, anakudanganya.

2. **Methali; Ilo ni ihute, lefumie mghongo**

   Tarijama; Hilo ni jipu, lililotokea mgongoni.

3. **Methali; Metho a Mfumwa, evona hae.**

   Tarijama; Macho ya Mfalme, huona mbali.

(g) Matunda

Chakula ni mtaji wa kuendeleza maisha ya viumbe. Kuna vyakula vya aina nyingi vinavyohitajika kuupa mwili virutubisho. Matunda ni miongoni mwa makundi hayo ya vyakula. Kwa umuhimu wake, methali zimetungwa zikielezea matunda. Zifuatazo ni baadhi ya methali za Kipare zenye taswira ya matunda;

1. **Methali; Wekikunda ikoko, ukunde na iova layo.**

Tarijama; Ukipenda boga, penda na uwa lake.

2. **Methali; Naga ubuka, tha kiramba.**

   Tarijama. Upasuke, kama tunda la Mkweme.

4.4.4 Khitimishi

Kwa jumla, methali za Kipare zimesheheni sanaa ya lugha. Lugha inayotumika kwenye methali hizo, ni lugha yenye mvuto. Methali za Kipare hufikisha ujumbe uliyokusudiwa kwa jamii. Utafiti huu hauwezi kuzigusa methali zote. Hizo, baadhi, zimetumika kuonesha vipengele vya kifani, ziwe ni ushahidi wa familia pana ya methali zote ambazo, hazikubahatika kuingizwa katika utafiti huu.

SURA YA TANO

KHITIMISHI NA MAPENDEKEZO

5.1 Khitimishi

Utafiti huu umechunguza dhima ya Methali za Kipare katika Kuendeleza Elimu ya Jadi ya Wapare wa Kata ya Shighatini, Wilayani Mwanga.

Katika utafiti huu, asilimia tisini na nne (94%) ya watafitiwa wameeleza kuwa, watumiaji wakuu wa methali kwenye maisha ya kila siku ni watu wa kuanzia miaka 35 na kuendelea. Utafiti unaonesha kuwa, watoto na vijana hadi kufikia miaka 34 hawazijui vyema methali za Kipare kutokana na matumizi yao madogo ya methali hizo wakilinganishwa na wazee.

Matokeo ya kazi hii ya utafiti yanaonesha kuwa, kundi la watu, wanaozingatia mila na dasturi za Kipare, ikiwa ni pamoja na matumizi ya methali za Kipare na kuzingatia mafunzo yaliyomo kwenye methali hizo, huwa na maadili mazuri. Kundi la watu wanaozipuuza mila na dasturi, ikiwa ni pamoja na kutozitumia methali na kutozingatia mafunzo yake, wanaishi kinyume cha maadili mema.

Imebainika kuwa, kumekuwa na kushuka kwa maadili katika jamii ya Wapare kwa kadiri siku zinavyosonga mbele. Hali hiyo imesababishwa na hali ya vijana wengi kupuuza mila za Kipare na wazee kutotia juhudi kubwa katika kuzirithisha mila zao kwa vijana wao. Pamoja na kuwapo kwa matumizi ya methali katika baadhi ya shughuli za kimila, kazi hii ya utafiti imegundua kuwa, matumizi hayo hayakidhi

haja (hayatoshelezi mahitaji ya jamii) na hivyo, kuchangia kushuka kwa maadili mema.

Kazi hii ya utafiti imeziainisha methali katika makundi kulingana na uelekeo wa dhima zake, kama ilivyofafanuliwa, katika sura ya nne ya utafiti huu. Kwa kiasi kikubwa, dhima kuu za methali hizo imeonekana kuwa, ni kuiwezesha jamii kupata stadi za kimaisha na hivyo, kuijenga jamii yenye maadili mema kulingana na mazingira na mahitaji ya jamii nzima.

Makundi mengine yaliyoainishwa ni methali zinazohimiza uwajibikaji na kuepuka uvivu, methali za kuwatakia watu kheri na baraka, methali za kuwalaani watendao maovu, methali za kuhadharisha na kuelekeza, methali zinazotaja utu wema na uhusiano mzuri, na kundi jingine ni la methali, zinazozungumzia uhusiano na ushirikiano.

Watafitiwa wamekiri kuwa, kuna pengo kubwa la matumizi ya methali za Kipare katika kuendeleza elimu ya jadi ya Wapare. Upungufu mkubwa wa matumizi ya methali hizo za Kipare umechangia mmomonyoko na upotofu mkubwa wa maadili. Mfano, kwa sasa si ajabu kwa kijana kumkuta Mzee akampita bila kumtolea salamu, Wazee kupitwa njiani na vijana, wakiwa na mizigo bila kupawa msaada, ni mambo yanayoshuhudiwa kwa zama hizi.

Utafiti huu umebaini kuwa, usasa (utandawazi), sera za serikali, dini na jamii yenyewe, ndivyo vyanzo vikuu, vya kudharauliwa na kuachwa kwa mila na dasturi. Utandawazi unawasukuma wanajamii kuingia katika usasa na kuachana na mila na

dasturi zao. Wako wapi watu wazima, wazee, taasisi za jadi, Shule za Msingi na taasisi nyingine za Umma na za Serikali?

Kwa upande wa sera za serikali, hazijatoa nafasi kubwa ya kuendelezwa kwa mila na dasturi. Dini nazo kwa upande wake, kwa kiasi fulani zinapingana na jamii inayojizatiti katika kudumisha mila na dasturi zake. Yote hayo yanaongeza nyufa katika kuendeleza mila na dasturi, yakiwamo matumizi ya methali.

Kila taifa linahakikisha, jamii ya watu wake, inakuwa katika hali ya amani, utulivu na maadili mema. Kulingana na methali zilizochambuliwa, nyingi zimegusa masuala hayo ya maadili mema kwa jamii. Hivyo, methali zinaonekana kuwa nguzo muhimu, kwenye ustawi wa maisha ya kila siku ya jamii.

5.2 Mapendekezo

5.2.1 Jamii iangalie, namna ya kuzikusanya methali nyingi kwa kadiri inavyowezekana.

Methali hizo zihifadhiwe katika maandishi, vitabuni na kwenye majarida ili zidumu kwa muda mrefu zaidi na kuwawezesha watu kujifunza methali hizo kupitia maandishi na wazitumie maishani mwao.

5.2.2 Jamii haina budi kuongeza matumizi ya methali katika maisha ya kila siku. Kwa kufanya hivyo, methali zitazidi kustawi na kurithishwa kutoka kizazi kimoja hadi kingine na hivyo kuyaimarisha maadili mema ya jamii.

5.2.3 Kuna haja ya kuwa na waalimu waliobobea kwenye fani ya methali, ambao, watakuwa na dhima ya kuhakikisha kuwa, methali zinaendelea kutumika ndani ya jamii kulingana na haja za kijamii.

5.2.4 Serikali ishawishi usimamizi madhubuti, utakaolinda mila na dasturi za jamii yake, kulinda na kuziendeleza tamaduni za Kitanzania.

5.2.5 Viongozi wa dini wameshauriwa, wasiingilie mila na dasturi ambazo, hazijakatazwa na Mwenyezi Mungu. Wenye Imani thabiti, wanajua, Dini ina taratibu zake za kuhimiza mema, amani, heshima, ukarimu na kadhalika, na hayo, ndiyo yaliyomo ndani ya mila na dasturi za wanajamii wema.

5.2.6 Serikali na taasisi binafsi, kupitia vyombo vya habari, zihimize kulinda, kudumisha na kuendeleza mila na dasturi za jamii, kama vile unyago wa asili badala ya kichenipati. Asiyefundwa, asiachiwe akafunda, atapotosha kwani mpikaji si mpishi. Changudowa si mke.

5.2.7 Mwisho, jamii nzima, imehimizwa kuzipenda na kuzidumisha mila na dasturi zake. Hakuna jamii kutoka nnje itakayokuja kusaidia kuendeleza utamaduni wao.Ikumbukwe kuwa, tunaweza kuiga mambo mazuri lakini hatupaswi kuiga kuwa Wazungu. Uzungu si wetu, hivyo, hautusaidii. Uzungu wao, unawafaa wao huko kwao Uzunguni. Na Uafrika wetu ni wa kwetu Waafrika hapa kwetu Afrika. Wao ni wao na sisi ni sisi, wao na utamaduni wao, nasi na utamaduni wetu. Kwa nini sisi tuwe watumwa wa utamaduni wao ili hali wao wanaudharau utamaduni wetu? Tunapaswa kuzinduka na kujikubali sisi wenyewe na mambo yetu, ili kuulinda utu wetu kwa sasa na kwa vizazi vijavyo. Mtu na yake, mtu na kwao. Aso kwao, ni mtumwa wa kutupwa.

MAREJELEO

Abdu, M. (1978). *Methali za Kiswahili*. Nairobi: Shungwaya.

Ackroyd, S. (1981). *Data Collection in Context*. London: Longman.

Al-Farsy, A. S. (1993). *Quran Tukufu* (6:160, 36:82, 55:16). Nairobi: The Islamic Foundation.

Balisidya, M. L. (1987**)**. Tanzu na Fani za Fasihi Simulizi katika Mulika na 19. Dar- es-Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.

Econ, C. J. R. (1998). *Education, Research, Statistics and Measurement,* Kampala: Makerere University.

Escapit, R. (1974). *Sociology of Literature.* London: Frank Cass and Co.Ltd.

Finnegan, R. (1990). *Oral Literature in Africa.* Nairobi: Oxford Univeristy Press.

Gracewell, S. D. (2010). *Mchango wa Nyimbo Katika Kurithisha Amali za Kitamaduni za Kikaguruu:* OUT.

Jacobs, M. (Eds). (1979). *Women Writing and Writing about Women*. London: Crown Helm.

Josephat, S. (2010). *Dhima za Methali za Warombo Katika Maisha Yao ya Kila Siku:* Moshi.

Khatibu, M. S. (1986). Mulika Namba 18. Dar es Salaam: TUKI .

Kisanji, J. A. (2013). Kufuwawa kwa Miiko na Kupotoka kwa Maadili Uchunguzi Kifani wa Jamii ya Wabungu. Dar es Salaam: OUT.

Kothari, C. R. (1985). *Research Methodology Methods & Techniques*. New Delhi: New Age International (P) Ltd.

Locke, J. (1693). Some Thoughts Concerning Education. London: A & J.

Madumulla, J. S. (1995). *Proverbs and Sayings. The Theory and Practice*. Dar es Salaam: University of Dar es Salaam.

Madumulla, J. S. (2009). *Riwaya ya Kiswahili. Nadharia, Historia na Misingi ya Uchambuzi*. Dar es Salaam: Mture Education Publishers Ltd.

Masebo, J.A. na Nyangwine, N. (2007). *Nadharia ya Fasihi*. Dar-es Salaam: Nyambari Nyangwine Publishers.

Marisa, M. G. (2009). *Methali za Wahenga*. Dar-es- Salaam: Kazumari General Supplies.

Marisa, M. G. (2014). *Baraka na Laana za Wahenga*. Dodoma: Central Tanganyika Press.

Mbonde, J. P. (2004*). Methali za Utandawazi,* Kongamano la Miaka 75 ya TUKI. Dar es Salaam: TUKI.

Mfinanga, J. (2013). *Taarifa ya Maendeleo ya Tarafa ya Ugweno*, 2013.

Mlacha, S.A K. (1981). *Methali Kama Chombo Muhimu Katika Jamii*. Dar-es-Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.

Mlugu, H. A. (2011). Usanaa Katika Methali za Kisambaa. Dodoma: Chuo Kikuu cha Dodoma.

Mphande, D. K. (2001). Tonga Proverbs From Malawi. USA: Philadelphia.

Msokile, M. (1993). *Misingi ya Uhakiki wa Fasihi*. Nairobi: EAEP Ltd.

Mtesigwa, P. C. (1989**).** *Methali ni nini? Katika Mulika Juzuu na 56*. Dar-es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.

Mulokozi, M. M. (1989). *Tanzu za Fasihi Simulizi katika Mulika na 21.* Dar-es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.

Mulokozi, M. M. (1990). *Fasihi ya Kiswahili.* Dar-es Salaam: Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.

Ndalu, A. na King'ei, K. (2009). *Kamusi ya Methali za Kiswahili*. Nairobi: East African Education Publishers Ltd.

Ndungo, C. na Wafula. R. M. (1993). *Nadharia ya Fasihi Simulizi*. Nairobi: Chuo Kikuu cha Nairobi.

Ndungo, C. na Mwai, W. (1991). *Misingi ya Nadharia ya Fasihi ya Kiswahili.* Nairobi: University of Nairobi.

Nestor, H.B. (1978) 500 Haya Provebs. Arusha: EALB.

Njogu, K. na Chimerah, R(1999). *Ufundishaji wa Fasihi – Nadharia na Mbinu*. Nairobi: Jomo Kenyatta Foundation.

Ntaragwi, M. (2004). *Uhakiki wa Kazi za Fasihi*. Rock Island: Augustina College.

Ohly, R. (1981). *Fomula –Tungo ya Methali katika Kiswahili, Mada ya Semina ya Methali*. Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.

Omari, C. K. (1970). *God and Worship among the "Vasu", Ph. D Thesis,* Dar es salaam: University of Dar es salaam.

Omari, C. K. (1981). *Urithi wa Utamaduni Wetu*. Dar es Salaam: Tanzania Publishers House.

Popper, K. (2004). *The Logic of Scientific Discovery*. Longman.

Sengo, T. S. Y. M. (1985). "The Indian Ocean Complex Culture: The Case Study of Folktales Performances: Unpublished Ph.D. Thesis", Khartoum: University of Khartoum.

Sengo, T. S. Y. M. (2009). *Fasihi za Kinchi*, Dar es Salaam: AER Kiswahili Researched Products.

Sengo, T. S. Y. M. (2009). *Tungizi za Mnyagatwa*. Akademia, Dar es Salaam: AERA Kiswahili Researched Products.

Sengo, T. S. Y. M. (2016)**.** *Falsafa ya Maisha.* Dar es Salaam: AERA Kiswahili Researched Products.

Sengo, T. S. Y. M. (2016). *Sengo na Fasihi za Kinchi Na. 2.* Dar es Salaam: AERA Kiswahili Researched Products.

Senkoro, F. E. M. K. (1981). *Fasihi.* Dar es Salaam: Dar es Salaam Press and Publicity Centre.

Sevenye, W. C. and Robison, R. (2001). *Qualitative Research Isues and Methods, An Introduction for Educational Technologists,* USA: Arizona.

Silau, G. K. (2014). *Dhima ya Fasihi Simulizi katika Kukuza Elimu ya Jadi ya Wakaguru.* Dar es Salaam: OUT.

Theonestina, S. M. (2011). *Methali katika Jamii ya Wahaya.* Dar es Salaam: AERA Kiswahili Researched Products.

Thungu, J. et al (2010). Mastering PTE Education. Nairobi: Oxford University Press.

TUKI, (1988). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu.* Dar es Salaam: Oxford University Press.

Wamitila, K. W. (2003). *Kichocheo cha Fasihi Simulizi na Andishi.* Nairobi: Focus Publications.

Wanjohi, G. J. (1997). *Under One Roof- The Gikuyu Proverbs & The Wisdom and Philosophy of African Proverbs: The Gikuyu World- View.* Nairobi: Paulines Publications Africa.

Marejeleo ya Watafitiwa

Abdallah Ramadhani (2015), ME 0786660105 – Kijiji cha Shighatini

Abdallah Shabani (2015), ME 0769913842 - Kijiji cha Ibaya

Abedi Msemo (2015) ME - Shule ya Sekondari Kolobeni

Abdul Ramadhani (2015) ME 0784 885710 - Kijiji cha Ibaya

Abiudi Kengera (2015) ME - Kijiji cha Ibaya

Adili Haji (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Adinani Msemo (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Amina Muhidini (2015) KE 0756630833- Kijiji cha Ibaya

Aminani Senzia (2015) KE 0755249090 – Kijiji cha Ibaya

Aminieli Charles (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Aminieli Tito (2015) ME - Kijiji cha Shighatini

Anaeli Tomasi (2015) ME 0742819158 - Kijiji cha Shighatini

Agnes Kisaka (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Anaeli Magoma (2015) ME 0787169980 - Kijiji cha Ibaya

Anjela Godfrey (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Alzani Abdallah (2015) ME 0769682707 - Kijiji cha Ibaya

Aisha Mussa (2015) KE 0656637478 - Kijiji cha Shighatini

Aisha Bakari (2015) KE 0788785071 - Kijiji cha Shighatini

Aziza Burhani (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Azizi Ayubu (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Azizi Msemo (2015) ME 0762979676 - Kijiji cha Shighatini

Badi Msemo (2015) ME 0719987385 - Kijiji cha Shighatini

Bashiri Daudi (2015) ME 0782300983 - Kijiji cha Shighatini

Batuli Hatibu (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Batuli Muhidini (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Batuli Mchila (2015) KE 0762970526 - Kijiji cha Shighatini

Bernad Mrita (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Bilihuda Shesha (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Bitiali Kivaria (2015) KE 055310506 - Kijiji cha Shighatini

Bumija Eliphasi (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Biama Senzia (2015) KE 0717439137 - Kijiji cha Shighatini

Beresha Badi (2015) KE 0752748146 - Kijiji cha Shighatini

Binzua Joseph (2015) KE 0674045399 - Kijiji cha Shighatini

Charua Msami (2015) ME 0657174453 - Kijiji cha Shighatini

Chamale Fredi (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Charema Kisaka (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Charema Ramadhani (2015) ME - Kijiji cha Ibaya

Chenona Rajabu (2015) ME 0672749274 - Kijiji cha Ibaya

Chewela Hamisi (2015) ME 0759613468 - Kijiji cha Ibaya

Charokiwa Timotheo (2015) ME 0652673383 - Kijiji cha Ibaya

Charokiwa Kengera (2015) ME - Kijiji cha Shighatini

Chichi Rajabu (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Christina Shedrack (20150 KE - Shule ya Msingi Shighatini

Daudi Msemo (2015) ME - Kijiji ca Ibaya - Kijiji cha Ibaya

Daniel Sabuni (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Daudi Yonaza (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

David Msemo (2015) ME 0786976330 - Kijiji cha Ibaya

Debora Tuvako (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Derua Fanueli (2015) ME 07528109 - Kijiji cha Shighatini

Dalo Kiure (2015) ME 0782992601 - Kijiji cha Shighatini

Diana Mfinanga (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Doris Nguluma (2015) KE 0787169980 - Kijiji cha Ibaya

Dorcas Pascal (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Elibariki Mashombo (2015) ME - Kijiji cha Ibaya

Elibariki Andrea (2015) ME 0786660106 - Kijiji cha Shighatini

Elieneza Tumaini (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Elinihaki Amani (2015) ME 0784500760 - Kijiji cha Ibaya

Elinihaki Sangiwa (2015) ME - Kijiji cha Shighatini

Elinihaki aidan (2015) ME - Kijiji cha Shighatini

Elisante Msemo (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Elizabeth John (2015) KE 0786546143 - Kijiji cha Ibaya

Eliphas Yeremia (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Elifas Kivaria (2015) ME - Kijiji cha Shighatini

Eliphasi Hakieli (2015) ME - Kijiji cha Shighatini

Filipo Elinihaki (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Farida Musa (2015) KE 0755115573 - Kijiji cha Shighatini

Fadhila Bashiri (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Fadhili Juma (2015) ME 0788221175 - Kijiji cha Shighatini

Fanueli Mbonea (2015) ME 0784889980 - Kijiji cha Shighatini

Fanueli Kangero (2015) ME - Kijiji cha Shighatini

Filbert john (2015) ME - Kijiji cha Ibaya

Fatuma Hatibu (2015) KE 0783291950 - Kijiji cha Shighatini

Gabriel Robert (2015) ME - Kijiji cha Ibaya

Gabriel Lukwaro (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Gerald Lukume (2015) ME - Kijiji cha Ibaya

Gerald Danieli (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Godson Kajiru (2015) ME - Kijiji cha Shighatini

Goodluck Elisante (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Godfrey Yoaza (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Grace Philemon (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Gadiel Kisakeni (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Habibu Salimu (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Habiba Musa (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Habiba Salimu (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Hadija Daudi (2015) KE 0719936316 - Kijiji cha Shighatini

Haji Kirumo (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Haji Swedi (2015) ME - Shule Ya Msingi Shighatini

Halid Hamza (2015) ME 0784848065 - Kijiji cha Shighatini

Halifa Maghimbi (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Halifa Matumika (2015) ME - Shule Ya Sekondari Kilobeni

Halima Musa (20150 KE 0754958253 - Kijiji cha Shighatini

Hatiba Juma (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Hatiba Ramadhani (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Hatibu Abdala (2015) ME 0784933162 - Kijiji cha Shighatini

Hanifa Hamadi (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Hamad Wahabu (2015) ME 0787479730 - Kijiji cha Shighatini

Hamadi Lokijave (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Hamadi Senzia (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Hemed Ayubu (2015) ME 0789020285 - Kijiji cha Shighatini

Hawa Matumika (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Idi Daudi (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Idi Msemo (2015) ME 0687171427 – Kijiji cha Shighatini

Idrisa Halifa (2015) ME 0755505096 - Kijiji cha Shighatini

Ignas Mashombo (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Isanzu Hatibu (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Isack Joshua (2015) ME 0757411052 - Kijiji cha Shighatini

Jamila Haruni (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Jacklin Anold (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Japheti Kadudu (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Judika Anaeli (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Justina Mathias (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Jesca Kangero (2015) KE 0658869152 - Kijiji cha Shighatini

Judica Herieli (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Jasmini Matata (2015) KE 0759668376 - Kijiji cha Shighatini

Jabiri Barabara (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Janet Faustini (2015) KE 0766248691 - Kijiji cha Shighatini

Juairia Rasuli (2015) KE - Kijiji cha Shighatini

Jumaa Msemo (2015) ME 0785214087 - Kijiji cha Shighatini

Juma Hamisi (2015) ME 0788644186 - Kijiji cha Shighatini

Justo Marco (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Justo Stephano (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Justo Mnang’ombe (2015) ME 0689768169 - Kijiji cha Shighatini

Kadogo Kengera (2015) KE Shule ya Msingi Shighatini

Kajiru Tabu (2015) ME - Kijiji cha Ibaya

Kassim Msemo (2015) ME 0758709043 - Kijiji cha Shighatini

Kasim Semvua (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Kasim Bakari (2015) ME 0768174740 - Kijiji cha Shighatini

Kengera Senzia (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Kachenje Kisamo (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Kingwangwa Fred (2015) ME - Kijiji cha Shighatini

Kivaria Abedi (2015) ME 0672382469 – Kijiji cha Ibaya

Kitivai Musa (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Kishaghiro Athumani (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Kapesa Sadi (2015) ME 0784713285 -- Kijiji cha Shighatini

Karim Msangi (2015) ME 085075920 - Kijiji cha Shighatini

Karim Miraji (2015) ME 0784903994 - Kijiji cha Shighatini

Karim Rashidi (2015) ME 0655743203 - Kijiji cha Shighatini

Kilonzi Musa (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Kichui John (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Kuvise Peter (2015) ME 0752988139 - Kijiji cha Shighatini

Lameck Peter (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Lameck Mbonea (2015) ME 0762590292 - Kijiji cha Shighatini

Langeni Abdlah (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Lazaro Amon (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Lazaro Mshinyanyo (2015) ME 0786425386 - Kijiji cha Shighatini

Lea Beresha (2015) KE - Kijiji cha Shighatini

Lea Rubeni (2015) KE 0684849997 – Kijiji cha Ibaya

Liliani Semanya (2015) KE 0787765736 - Kijiji cha Shighatini

Lilian Muze (2015) KE 0655668376 – Kijiji cha Ibaya

Labani philipo (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Lukume Karama (2015) ME 0752947499 – Kijiji cha Ibaya

Lukwaro Juma (2015) ME0788221712 – Kijiji cha Ibaya

Leila Mtengeti (2015) KE 0766251698 - Kijiji cha Shighatini

Mariamu Kivaria (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Mariam John (2015) KE 0685005177 – Kijiji cha Ibaya

Mariamu Bakari (2015) KE 0755211294 – Kijiji cha Ibaya

Mathias Mkumeni (2015) ME 0753096744 - Kijiji cha Shighatini

Mathias Yeremia (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Mwajabu Issa (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Mwajabu Ayubu (2015) KE 065827377 - Kijiji cha Shighatini

Mwajabu Hatibu (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Maulid Hamisi (2015) ME 0786843209 – Kijiji cha Ibaya

Marijani Faraji (2015) ME0763089640 - Kijiji cha Shighatini

Masudi Kabwe (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Mwajuma Salimu (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Magreth Kisamo (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Magreth Mfinanga (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Mage Mrita (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Mage Timotheo (2015) KE - Shule ya Msingi Sighatini

Musa Mbaga (2015) ME 0684723843 - Kijiji cha Shighatini

Marisa Mbazi (2015) ME 0759028109 - Kijiji cha Shighatini

Miraji Yusuphu (2015) ME 0786199980 – Kijiji cha Ibaya

Mtango Msemo (2015) ME 0757672797 - Kijiji cha Shighatini

Mahamudu Msemo (2015) ME 0755723843 – Kijiji cha Ibaya

Musa Ramadhani (2015) ME 0752075178 - Kijiji cha Shighatini

Muze Juma (2015) ME 0652412711 - Kijiji cha Shighatini

Mrewa Mbazi (2015) ME 0789119447 - Kijiji cha Shighatini

Mwanafatuma Mshengeli (2015) KE - Kijiji cha Ibaya

Naidhihijwa Ayubu (2015) KE - Kijiji cha Ibaya

Naetwe Petro (20150 KE 0659389913 - Kijiji cha Shighatini

Namsi hendri (2015) KE - Kijiji cha Shighatini

Nahuja Yoaza (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Nakunda Sifueli (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Nakunda Fred (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Nangondo Kagonji (2015) KE 0714377852 - Kijiji cha Shighatini

Nanguma Chenona (2015) KE - Kijiji cha Ibaya

Naroka Josephu (2015) KE 0762709539 - Kijiji cha Shighatini

Nasemba Msemo (2015) KE - Shule ya Sekondai Kilobeni

Neema Philemon (2015) KE 065457971 - Kijiji cha Shighatini

Navoneiwa Kajiru (2015) KE - Kijiji cha Shighatini

Natujwa Mbonea (2015) KE 0759633663 - Kijiji cha Shighatini

Nanzia Ombeni (2015) KE 0687215031 - Kijiji cha Shighatini

Ombeni Kiluvia (2015) ME 07572208 - Kijiji cha Ibaya

Onesmo Elieneza (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Obedi Mahamed (2015) ME 0653644112 - Kijiji cha Ibaya

Pendo Justo (2015) KE 0685247148- Kijiji cha Shighatini

Pamela Onesmo (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Paulina Hagai (2015) KE 0758044324 - Kijiji cha Shighatini

Paulina Yonaza (2015) KE 0769489054 - Kijiji cha Ibaya

Paulina Pendaeli (2015) KE 0765548657 - Kijiji cha Shighatini

Penina Richard (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Penina Tekinamanywa (2015) - Kijiji cha Ibaya

Pili Danieli (2015) KE 0769629285 - Kijiji cha Shighatini

Ramadhani Msemo (2015) ME 0755505096 - Kijiji cha Ibaya

Ramla Ally (2015) KE - Kijiji cha Shighatini

Raheli Semanya (2015) KE - Kijiji cha Shighatini

Rehema Philipo (2015) KE 0712182953 - Kijiji cha Ibaya

Rehema Manase (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Rehema Hamisi (2015) KE - Kijiji cha Ibaya

Rebeca Mbazi (2015) KE 0769603126 - Kijiji cha Ibaya

Rehema Rashidi (2015) KE 0713586046 - Kijiji cha Ibaya

Rukia Abdi (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Sadi Msemo (2015) ME 0783291941 - Kijiji cha Ibaya

Sauda Bashiri (2015) KE 0686388787 - Kijiji cha Ibaya

Shabani Kajato (2015) ME 0784942310 - Kijiji cha Ibaya

Semvua Kasim (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Sadiki Nuru (2015) ME 0717437402- Kijiji cha Ibaya

Shughuru Swedi (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Sharifa Muhidini (2015) KE 0789167205- Kijiji cha Shighatini

Shufaa Magoma (2015) KE 0742819158 - Kijiji cha Ibaya

Tabitha Joseph (2015) KE 0784560393 - Kijiji cha Shighatini

Theresia Zakayo (2015) KE 0658857945 - Kijiji cha Shighatini

Tumaini Elieneza (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Tuvako Muze (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Turufaina Juma (2015) KE - Kijiji cha Shighatini

Upendo Marko (2015) KE 0752071218 - Kijiji cha Ibaya

Upendo Chirstopher (2015) KE - Kijiji cha Shighatini

Upendo John (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Upendo Justo (2015) KE 0762200874 - Kijiji cha Ibaya

Veronica George (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Veronika Mbonea (2015) KE 0716698310 - Kijiji cha Ibaya

Veronica Koshuma (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Vumilia Chakuingwa (2015) KE - Kijiji cha Shighatini

Vumilia Shughuru (2015) KE 0688917135 - Kijiji cha Ibaya

Vumilia Herbert (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Winfrida Hakieli (2015) KE - Kijiji cha Ibaya

Wilfred Jacobo (2015) ME - Shule ya Msingi Shighatini

Walii Mahamudu (2015) ME 0714011010 - Kijiji cha Ibaya

Yahaya musa (2015) ME 0785892627 - Kijiji cha Ibaya

Yohana Samweli (2015) ME - Shule ya Sekondai Kilobeni

Yunusi Msemo (2015) ME 0754892627 - Kijiji cha Ibaya

Zahara Musa (2015) KE 0787823283 - Kijiji cha Shighatini

Zahara Msemo (2015) KE 0767029649 - Kijiji cha Ibaya

Zaina Musa (2015) KE 0756630833 - Kijiji cha Shighatini

Zainab Musa (2015) KE 0755882117 - Kijiji cha Shighatini

Zawadi Hssani (2015) KE 0788639756 - Kijiji cha Shighatini

Zawadi Kengera (2015) KE - Shule ya msingi Shighatini

Zena Babu (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Zena Athumani (2015) KE 0785516156 - Kijiji cha Shighatini

Zuhura Saad (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Zaina Shabani (2015) KE 0715882117 - Kijiji cha Shighatini

Zahara Miraji (2015) KE - Shule ya Sekondari Kilobeni

Zaina Nuhu (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Zulfa Haji (2015) KE 0786239244 - Kijiji cha Shighatini

Zuberi Hamisi (2015) ME 0716245703 - Kijiji cha Shighatini

Zacharia Hendry (2015) ME - Shule ya Sekondari Kilobeni

Zubeda Hashimu (2015) KE 0689768079 - Kijiji cha Shighatini

Zuleiha Hatibu (2015) KE - Shule ya Msingi Shighatini

Zuleiha Kagonji (2015) KE - Kijiji cha Ibaya

VIAMBATANISHI

Kiambatanishi 1: Mifano ya Maswali

SEHEMU A: HISTORIA BINAFSI YA MUHOJIWA

Jina kamili……………………………………………….Umri (miaka)………………

Jinsi ke/ me……………Kiwango cha elimu……………..Namba ya simu…..……….

SEHEMU B : MASWALI

1. Je, methali za Kipare zinatumiwa zaidi na watu wa umri gani kwa sasa?
   ……………………………………………………………………………………

2. Je, matumizi ya methali za Kipare yanaongezeka au yanapungua ? Naomba utoe sababu…………………………………………………………………………

3. Methali zinatoa mafunzo gani kwa jamii?
   …………………………………………………………………...…………

4. Je, ni juhudi zipi zitumike kuendeleza matumizi ya methali?
   ……………………………………………………...…………………………

5. Je, kuna umuhimu gani wa kuendeleza methali za Kipare kwenye jamii ya Wapare? ……………………………………………………………………………
6. Taja na kuelezea kazi za methali za Kipare katika kuendeleza elimu ya jadi ya Wapare……………………………………….…………………………..
7. Taja na kueleza hatari za kupuuza methali hizo katika jamii ya Wapare.
   ……………………………………………………………………………………
8. Taja methali za kipare unazozifahamu, kisha fanya tarijama kwa Kiswahili na matumizi ya kila moja.

Kiambatanishi 2: Methali za Kipare

Kiambatanishi hiki kina sehemu mbili. Katika sehemu ya kwanza, mtafiti ameorodhesha methali za Kipare zikifuatiwa na tarijama. Katika sehemu ya pili mtafiti ameorodhesha methali za Kipare bila tarijama

Sehemu A

Methali katika lugha ya Kipare zikifuatiwa na tarijama, katika lugha ya Kiswahili.

1. Methali; Bahati, yethitowa keri.
   Tarijama; Bahati, haiokotwi mara mbili.

2. Methali; Bukwa ni mburathi, ya heitima.
   Tarijama; Upatwe na kimeta, kwenye ini.

3. Methali; Cha mghenji, kighenja fae mwe.
   Tarijama; Cha mwenzio, husaidia nyonga moja.

4. Methali; Chefumie fua, kigwa he momo.
   Tarijama; kilichotoka puani, hudondokea mdomoni.

5. Methali; cheenda kukuuma, kironga kuhoromia.
   Tarijama; atakaye kukuuma, hukukoromea kwanza.

6. Methali; Cheliwa ni vangi, chethinona.
   Tarijama; Kinacholiwa na wengi hakiwi kitamu.

7. Methali; Chethikuyaiye, kikurokia.
   Tarijama; Kisichokulalia, kinakuamkia.

8. Methali; Chethikuendie, uthikiende.
   Tarijama; Kisichokutafuta, usikitafute.

9. Methali; eidima loa ipere, hata nguluma eraidima.
Tarijama; Awezaye kuvua perege, hata kambare anaweza.

10. Methali: Ekuomika hemthi, kio ekushota.
Tarijama; akumulikaye mchana, usiku atakuchoma.

11. Methali; Eomika nyoka, eanzia he maghu akwe.
Tarijama; Ammulikaye nyoka, huanza miguuni pake.

12. Methali; Eti ekukundie tha ndeni, etakuisha.
Tarijama; akwambiaye anakupenda kama tumbo, anakudanganya.

13. Methali; Ekuvwira mzighi wa kionda, wanambandija.
Tarijama; Akwambiaye dawa ya kidonda, ilimpponyesha.

14. Methali; Eyaa na mwana, niye emanyije icha lakwe.
Tarijama; Anayelala na mtoto, ndiye aijuaye hila yake

15. Methali; Kuomana na mkwe, ni kuthova ng'ombe.
Tarijama; Kugombana na mkwe ni kukosa ng'ombe.

16. Methali; heliwa, hehirwa.
Tarijama; panapoliwa, panafanywa kazi.

17. Methali; Hata ethikumoghie, athikushighie momo.
Tarijama; Hata asiyekuzaa, asikutakie laana.

18. Methali; Hethina ethikodeka, he kikoda Vafumwa.
Tarijama; Hakuna asiyeinama, kwa mwenye kuwainamisha Wafalme.

19. Methali; Hethinathwa, uthiive,
Tarijama; Kabla hakujakuchwa, usiibe.

20. Methali; Hekinathwa, na itamba lirauma.
    Tarijama; kukishakuchwa, hata konokono anauma.

21. Methali; Hekivuka mdhuri, heikaa mkiva.
    Tarijama; Aondokapo tajiri, hukaa masikini.

22. Methali; Hethina ethiomba, hata Mfumwa eraomba thindano. Tarijama; Hakuna asiyeomba, hata Mfalme huomba sindano.

23. Methali; Ifuo liaha nyungu, ligwe he moto,
    Tarijama; fuo (povu) hukimbia chungu, na kuangukia motoni.

24. Methali; Iguro la nze, lethikinya la nyumba.
    Tarijama; Mmbwa wan je, hamfukuzi wa ndani.

25. Methali; Iguro ikai, ligurwa thingo ni mwenye.
    Tarijama; Mmbwa mkali, hushikwa shingo na mwenyewe.

26. Methali; Ikuji libanja.
    Tarijama; Imani huponya.

27. Methali; Ithanga ni ledi, vantu nivo vavivi.
    Tarijama; Dunia ni nzuri, watu ndiwo wabaya.

28. Methali; Ivungu ibaha, lienda miko mingi.
    Tarijama; Chungu kikubwa, huhitaji miko mingi.

29. Methali; Kaa, ni mche.
    Tarijama; Nyumba, ni mke.

30. Methali; Kakicha mrehira vwedi ekikundwa, hethina ekimdaa Mrungu.
    Tarijama; Kama atendae mema angependwa, hakuna ambaye angemchukia Mungu.

31. Methali; Kichaa kimwe, chething'ola nda he mutwi.
Tarijama; kidole kimoja, hakimtoi chawa kichwani.

32. Methali; kiavia cha nkondo, ni kukia.
Tarijama; Maarifa vitani, ni kupona.

33. Methali; Kirundu ukakihindia vuta, kikuatha.
Tarijama; mjinga ukimkunjia upinde, atakufuma wewe mwenyewe.

34. Methali; Kirundu kiishwa keri, echee eishwa kamwe.
Tarijama; mjinga hudanganywa mara mbili, mwerevu hudanganywa mara moja.

35. Methali; Kugwa he mti, niko kuthea.
Tarijama; Kuanguka mtini ndiko kushuka.

36. Methali; Kutua mweteni, ethiko kuela.
Tarijama; Kuishi mtoni, siyo kutakata.

37. Methali; kuvata, ni kuvina.
Tarijama; Kutembea, ni kucheza.

38. Methali; Lako ni lako, hata kakicha litatheja mamia.
Tarijama; Wako ni wako, hata kama anatoa makamasi.

39. Methali; Na edhie nyuma, eravusha teri.
Tarijama; Hata wa mwisho, hutimua vumbi.

40. Methali; nguluma ikodwa, ere mbithi.
Tarijama; Kambare hukunjwa, angali mbichi.

41. Methali; Nzovu mbaha, igushwa ni mivwi mingi.
Tarijama; tembo mkuba, huangushwa kwa mishale mingi.

42. Methali; Mbala yethikie kufwa, hata nguro itekusha njugha yethikathikie.
    Tarijama; Paa wa kufa, hata mbwa akitikisa njuga hatasikia.

43. Methali; Metho a mfumwa, evona hae.
    Tarijama; macho ya mtawala (mfalme), huona mbali.

44. Methali; Mathungu emkwea ethina ngombe.
    Tarijama; Upele humwota, asiye na kucha.

45. Methali; Mbora, ethiekwe egera thoni.
    Tarijama; msichana asiyefundwa, hutia aibu.

46. Methali; Mdhighi wa metho, wethibandija ithikio.
    Tarijama; Dawa ya jicho, haiponyi sikio.

47. Methali; Mdhuri, ni ula emanyije Mrungu.
    Tarijama; Tajiri, ni yule amjuaye Mungu.

48. Methali; Mgungu ukautagha na nze wekitheka, unehundukawa
    Tarijama; Ukimtupa jongoo nje huku unacheka, atarudi tena.

49. Methali; Mgheni ni mpombe yevecha.
    Tarijama; Mgeni, ni maji yapitayo.

50. Methali; Mghanga, ethikurighita mwenye.
    Tarijama; Mganga, hajigangi.

51. Methali; Mirodhi mingi, itesha magonji thakeni.
    Tarijama; Miluzi mingi, huwapoteza kondoo porini.

52. Methali; Mkea egurwa ni mkea.
    Tarijama; mwizi, hushikwa na mwizi.

53. Methali; Mkunda kilanga, ni mchika ithikio.
    Tarijama; Mpenda uzuri, hukatika sikio.

54. Methali; Mthethe wedi, uthinywe magi, uvija.
    Tarijama; Mtetea mzuri, asipokunywa mayai huyaviza.

55. methali; Mwana ethikia, ela vyakwe n ava vaghenji.
    Tarijam; Mtoto msikivu, hula vya kwake na vya wenzake

56. Methali ; Mthethe wekinywa magi, ughuhia he ikolo.
    Tarijama; Mtetea akinywa mayai kajifunzia kwa koo.

57. Methali; Mthiku weulie nzoke, uthiubighethi.
    Tarijama; Mzinga ulioula asali, usiuharibu.

58. Methali; Mrechuma nyungu elia he luavia.
    Tarijama; mfinyanzi, hulia gaeni.

59. Methali; Mrebigha ngoma, echee kukela mrevina.
    Tarijama; Mpiga ngoma, ni mwerevu kuliko aichezaye.

60. Methali; Mreota moto wa kirundu, eneoka mreja nkwi.
    Tarijama; Aotaye moto wa mjnga, huwa mtafutaji wa kuni.

61. Methali; Mregwa gu, ethigwa kamwe.
    Tarijama; Aangukaye darini, haanguki mara moja.

62. Methali; Mrerokia nkemo, ni mrerokia kula.
    Tarijama; anayewahi kazini, ndiye anayewahi kula.

63. Methali; Mshombe wa hae, utonga wehoa na nzia.
    Tarijama; mchuzi wa mbali, unaenda ukipoa.

64. Methali; Momo mmwe, wethimanya mawa echikie.
Tarijama; Mdomo mmoja, haujui pombe iliyoiva.

65. Methali; Momo wedi, utika ng'ombe he mani.
Tarijama; mdomo mzuri, humpeleka ng'ombe malishoni.

66. Methali; Mutwi wa muntu ni kithaka.
Tarijama; Kichwa cha mtu, ni kichaka.

67. Methali; Muntu ekuthuva, hantu efikia.
Tarijama; Mtu hujikuna, anapopafikia.

68. Methali; Muitango teudawa, chedawa ni mburi.
Tarijama; Wito haukataliwi, kinachokataliwa ni kauli.

69. Methali; Muitango wethiberwa, cheberwa ni mburi.
Tarijama; Wito haudharauliwi kinachodharauliwa ni kauli aliyoitiwa mtu.

70. Methali; Mthamanya kithoma, ni mkiva.
Tarijama; Asiyejua methali, ni masikini.

71. Methali; Mrungu ni ikamba.
Tarijama; Mungu ni mwamba.

72. Methali; Mwana enona, kangi evava.
Tarijama; Mtoto ni mtamu, tena ni mchungu.

73. Methali; Mwana ethikie kuiya, hata ukamthekia, eti utamng'ong'otha.
Tarijama; Mtoto wa kulia, hata ukimchekea, atasema unamng'ong'a.

74. Methali; Mwimi, ethithaghura ighembe.
Tarijama; Mkulima, hachagui jembe.

75. Methali; Mwana ethiliwa, cheliwa ni mbao jakwe.
Tarijama; mtoto haliwi, kinacholiwa ni mbao zake.

76. Methali; Namhoo erehuja chuku, mira veramthoma vichaa vya matumbu.
Tarijama; mpole katulia, lakini bado wanamtoboa vidole mashavuni.

77. Methali; Nanga ubuka, tha kiramba.
Tarijama; upasuke, kama tunda la mkweme.

78. Methali; Nang'anya ne nang'aya, ni fua na mushi.
Tarijama; Fulani na fulani, ni pua na moshi.

79. Methali; Ndeni ya mche, imogha mvivi na wedi.
Tarijama; Tumbo la mwanamke, huzaa mbaya na mzuri.

80. Methali; Ndima ja mlethi, ni nyingi.
Tarijama; Kazi za mvivu, ni nyingi.

81. Methali; Nkumbi yekiingia he momo, uthiitufe.
Tarijama; Kumbikumbi akiingia mdomoni usimteme.

82. Methali; Nyama ya kwiri, iliwa ere mbithi.
Tarijama; Nyama ya hamu, huliwa ingali mbichi.

83. Methali; Temwa ni vakwavi.
Tarijama; Ukatwe katwe, na Wamasai.

84. Methali; ukakumbuka vya kae, wethikundana na muntu.
Tarijama; Ukikumbuka ya zamani hutapendana na mtu.

85. Methali; Ukamanya vuntu nyuki yetunda, wethikale nzoke. Tarijama; Ukifahamu anavyochuma nyuki, hutakula asali.

86. Methali; Ukaghangalisha nyoka, uivona maghu ayo.
Tarijama; Ukimgeuzageuza nyoka, utaona miguu yake.

87. Methali; uthinyie mpanga, mvua yethinacha.
Tarijama; usinyee pango, na mvua haijakatika.

88. Methali; Wekiinkwa iziko, uvoke na wa vuta.
Tarijama; Unapoanza unyumba, mzaliwa wa kwanza awe wa upinde.

89. Methali; Wekirongoja kirundu, kinekutesha nzia.
Tarijama; Ukimtanguliza mjinga, atakupoteza.

90. Methali; Wegurire mhandwi he Makai, unekuchwa.
Tarijama; Umeshika kisu kwenye makali, kitakukata.

91. Methali; Wekiinkwa iziko, uvoke na enekujia kapombe.
Tarijama; Unapoanza unyumba, mzaliwa wa kwanza awe wa kukuchotea maji.

92. Methali; wekienda kuruka kijeghu, uaghane na fae.
Tarijama; Ukitaka kuruka gema, uagane na nyonga.

93. Methali; Wekila na wanyumba, irele na wanze.
Tarijama; ukila na wa ndani, pia ule na wa nnje.

94. Methali;Wekivona ithagho, nere kidere.
Tarijama; ukiona jani kavu la mgomba (sago), lilikuwa changa.

95. Methali; Vuta vwa mwana, vuatha kinda.
Tarijama; Uta (upinde) wa mtoto, hulenga migomba.

96. Methali; Kiogwe wekikiima moto, kinekuima mbushuke. Tarijama; Kiazi ukikinyima moto; kitakunyima unga (utamu).

97. Methali; Kurongora kwa fua, ethiko kumanya vingi.
Tarijama; Kutangulia kwa pua, siyo kufahamu mambo mengi.

98. Methali; Teta nenzo, hako hakedhiwe.
Tarijama; Ongea na watu vizuri kwako kuwe na wageni.

99. Methali; Thomwa ni kibathi cha mghara.
Tarijama; chomwa kwa kijiti cha Mghara.

100. Methali; Tonga, uvate nguru mutwi.
Tarijama; nenda, ubahatike kumkanyaga kobe kichwani.

101. Methali; Ukomwe, ni kitheghera.
Tarijama; Uuawe, kwa ndui.

102. Methali; Ukomwe, ni kihinda.
Tarijama; uuawe, kwa degedege.

103. Methali; Uthiti nanga, uneti koba.
Tarijama; Usiposema ninge, utasema afadhali.

104. Methali; Uome, tha lugwi.
Tarijama, Ukondeane, kama kinyonga.

105. Methali; Udhime iyo kaa wetonga, na kitanga na ighembe.
Tarijama; Utawale (usimamie) hiyo familia unakokwenda, kwa sahani na jembe.

106. Methali; Ukala nzoke na thoni, ukothithwa.
Tarijama; Ukila asali kwa aibu, utapaliwa.

107. Methali; Ukelanya mkwedhu, uvate mavi?
Tarijama; unaruka mkojo, ukanyage mavi?

108. Methali; uthile, ukala na mbeu.
Tarijama; Usile ukala na mbegu.

109. Methali; uthighambe mongo, hantu hefikwa.
Tarijama; usidanganye mahali panapofikika.

110. Methali; uthiremti muntu ni kirundu, chemho he mutwi wakwe wethikimanyije.
Tarijama; Usimwambie mtu ni mjinga, kilichomo kichwani mwake hukijui.

111. Methali; uthekiwe, uko hantu Watonga.
Tarijama; Upokelewe kwa kicheko huko uendako.

112. Methali; Uvate, na mankunkuro.
Tarijama; Utembee, kwa magoti.

113. Methali; Nyumba ifuke mushi, ikete ng'ombe na vantu.
Tarijama; Nyumba ifuke moshi; iwe na ng'ombe na watu.

114. Methali; Vundughu, vukela vumbwie.
Tarijama; undugu, hushinda urafiki.

115. Methali; vuthavi vwa mme, ni kummanya ndeni.
Tarijama; Uchawi wa mume, ni kumjua tumbo.

116. Methali; Wekikunda ikoko, ukunde na iova lakwe.
Tarijama; Ukipenda boga, upende na ua lake.

117. Methali; Wekiikaa na kirundu uthikiti werundie ambu kinekubigha, chedi ni kukitekera.
Tarijama; Ukikaa na mjinga usimwambie kuwa ni mjinga kwani atakupiga, jema ni kumpiga chenga.

118. Methali; Wekifwa, mbira yako imeje mnafu.
Tarijama; Ukifa, kaburi lako liote mnafu.

119. Methali; wekitegha ifolong'o, vitha ludhighi.
Tarijama; Ukimtega nyani, ficha Kamba.

120. Methali; Wekuvithie, kave mghongo uhonze.
Tarijama; Umejificha, kumbe mgongo uko nje (unaonekana).

Sehemu B

Methali za ziada bila tarijama.

1. Beresha, yethiliwa.
2. Chefunya vome nyumba, kifunywe.
3. Cheherire nguro, kivava.
4. Chemanya mbunge, ni lukombe.
5. Chenoniwa ni metho, momo utamija.
6. Chethina kiavia, ni re kifwa.
7. Ehira chedi, eihwa kivivi.
8. Erongore, ethitiwa heki.
9. Ethikie mpeho, niye eratera moto.

   Etandarika, hena kintu elie.

10. Hantu hechika nkwea, henechika kangi.
11. Hantu yekomiie, ethiho hantu yenelia.
12. Hethina ko, yethina ete.
13. Hethina mtavani, ethimenya.
14. Ibughe, lethiighuta.

15. Ideghe imwe lithiiye, angi eneiya hache.

16. Ikuji libanja.

17. Iguma letie limdhusha nakimbughu, likakudhusha lo ijenye.

18. Ikasha na mwenye eraota.

19. Ilo ni ijumbi, letikie mvua.

20. Ikaa lekigwa hako na ha mwana, uronga vusha hako.

21. Iyo ni ndama yakomwa ni mavee.

22. Kimoghwa cha ng'ombe ni mathikio, mpembe jitameia wanga.

23. Kivithi, kitikwa ni cheshee.

24. Kishigha mrejugha, kiratere mreomika.

25. Kugwa he mti niko kuthea.

26. Lughohe, ni mtani wa kifwa.

27. Lughohe, ni ng'ombe ya mkiva.

28. Mathekijo a ndama, eete vamee.

29. Mdhighi wedi, uikaa he ikamba.

30. Mghanga wa kaa, ethidawa.

31. Mghanga, ethikurighita mwenye.

32. Momo wethihete kula, wehete kuteta.

33. Mkwe, ni mavee mathuthu.

34. Mfumwa ekunda vantu vose, mira ethivaitikija vose.

35. Mche wakwe ni iziaka, lethishighwa nyuma.

36. Miti yegurane, niyo yejwiririta.

37. Mi ni kimbara cha thakeni, nigura thuke yam kiva na mdhuri.

38. Mkoma ideghe, eiya thalo.

39. Mkota wa nguto, ni wa nguto.
40. Mkoma nko, ni mtana na kirinji.
41. Mlethi, ela nzinya ja va ghenji.
42. Mrehanda thathi ishi, ethitesha.
43. Mreima, ethiye mrela.
44. Mretesha mbuji, eenda hata gu.
45. Mrishe wa thela, niye erisha
46. Mkea, egurwa ni mkea.
47. Mwana ebighwa ni mwenye, ethiwajwa.
48. Mwana ethimoghiwa aho kaa, ethiighuta.
49. Nahavache ya mwathu, ni kukurara.
50. Ndeni, yethiighuta.
51. Ngathu ni mkujinga.
52. Nathova waitanga, nanga navona watuma.
53. Ngoe ya mkiva, itheja mithiku miri.
54. Ng’ombe ya thango, imogha ndama ya thango.
55. Ng’ombe yekidha mpengeni yethibighwa fua, ambu inehunduka.
56. Ngothwe, iuma yekifuta.
57. Nguluma mwe yekinavoa, jothe javoa.
58. Nguto uing’ola he ikongo, igharuke ikuume.
59. Nikuvonya kithaka, unirongorire kukasha?
60. Nkemo, ni kuthatera.
61. Thoma, nikuthome.
62. Thova, ikoma.

63. Ula evavwa, niye ukuthuva.

64. Uanjela mvua, ila yekubighie.

65. Unela kime, tha ichua.

66. Uima chako, kikukome.

67. Ukavitha nzighe he mpinda jineila, ni keba ujijughuie.

68. Uthikome muntu, ethivona.

69. Uthigere itima ivindi.

70. Vambughu veghumbiwe kifumwa, vekiota moto.

71. Vighave, enechwa ao matha.

72. Vyatika na ngata, mthivighoshe va kudengeja.

73. Vukiva na vuzuri, vweringanane.

74. Wanati kuingia mweteni, ingia na thuke.

75. Wekila mma na mkwavi, eitekaia rungu, aha weti “hau” eti “hai”

76. Wekivata na mkusha njugha, nawe unerejikusha.

77. Wekishighiwa vueji vwa mwana, ni mhaka mlala wavo ahunduke.

78. Wethikie nza, wethithaghura.

79. Ya mkiva, iramoshwa na ludhighi.

80. Yeho mweteni, yethitiwa nywa.

Kiambatanishi 3: Picha za Matukio Kwenye Ukusanyaji wa Data

Wanafunzi wa Shule ya Sekondari, Kilobeni, wakishiriki kujaza mahojaji

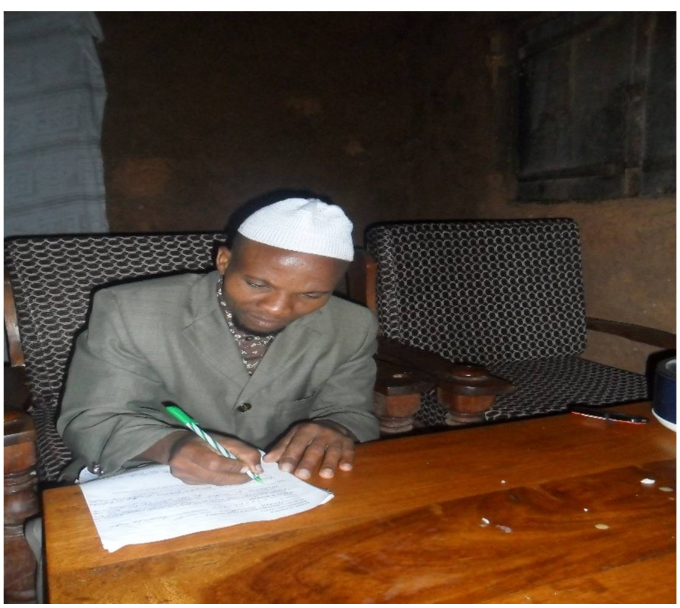

Bw. Abdallah Msemo, akijaza hojaji

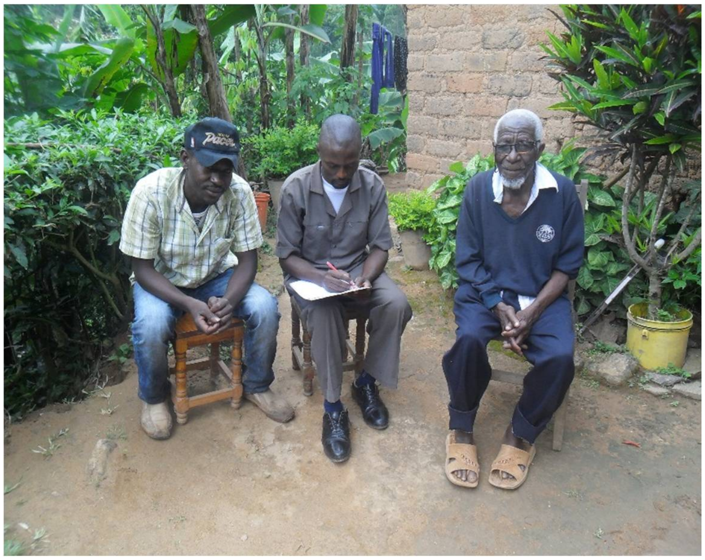

Mtafiti akiwasaili, Mzee Idi Mshengeli na mjukuu wake.

Wanafunzi wa Shule ya Msingi, Shighatini, wakijaza mahojaji

Mtafiti akitoa maelekezo kwa mmoja wa wanafunzi walioshiriki kwenye utafiti huu. Hapa ni katika Shule ya Msingi, Shighatini.

Bi. Mwanafatuma Hatibu akijaza hojaji.

Hawa ni vijana wa Shule ya Sekondari, Kilobeni, wakitoa Mchango wao kwenye utafiti huu.

Mtafiti, akitoa ufafanuzi, wakati wa ukusanyaji wa data katika Shule ya Sekondari, Kilobeni

Kiambatanishi 4: Baadhi ya Viumbe Wanaoopatikana kwenye Mazingira ya Wapare na Methali Zao

Nyoka

Methali; Eomika nyoka, eanzia he maghu akwe.

Tarijama; Ammulikaye nyoka, aanze miguuni pake.

Kuku

Methali; Mthethe wekinywa magi, ughuhia he ikolo.

Tarijama; Mtetea akinywa mayai, kajifunzia kwa koo.

Mmbwa

Methali; Iguro ikai, ligurwa thingo ni mwenye.

Tarijama; Mmbwa mkali, hushikwa shingo na mwenyewe.

Mihogo

Methali; Mthau wedi, umanyija he mmanga.

Tarijama; Udongo mzuri, utautambua kwenye mihogo.

Magimbi

Methali; Igimbi ivivi, nalimeie hako.

Tarijama; Gimbi baya, liotee kwako.

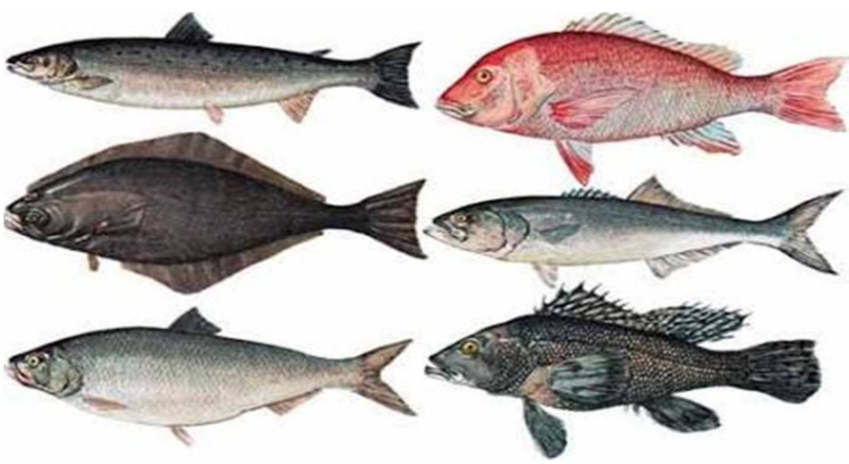

Samaki

Methali; Eidima kuloa iperehe, hata nguluma eraidima.

Tarijama: Awezaye kuvua samaki, hata kambare anaweza.

Goigoi

Methali; kiruke cha ibwe, ekimanyije ni igogondwa.

Tarijama; Joto la jiwe, alijuaye ni goigoi.

Migomba

Methali; Vuta vwa mwana, vuatha nginda.

Tarijama; Uta wa mtoto, hufuma migomba.

Mtoto

Methali; Eyaa na mwana, niye emanyije icha lakwe.

Tarijama; Anayekaa na mtoto, ndiye aijuaye hila yake.

Kiambatanishi 5: Baadhi ya Zana mbalimbali zinazopatikana kwenye jamii ya Wapare na methali zake

Ziaka (podo)

Methali; mvi wedi, wethiikaa he iziaka.

Tarijama; Mshale mzuri, haukai ziakani.

Mishale

Methali; mvi wedi, wethiikaa he iziaka.

Tarijama; Mshale mzuri haukai ziakani.

Kisu

Methali; Wegurire mhandwi he Makai, unekuchwa.

Tarijama; Umeshika kisu kwenye makali, kitakukata.

Kiambatanishi 6: Viungo Vya Mwili wa Binadamu na Methali Zinazohusiana Na Viungo Hivyo

Mikono

Methali; Mwana ekionangia mikono, wethiitema.

Tarijama; Mtoto akinyea mikono, haikatwi.

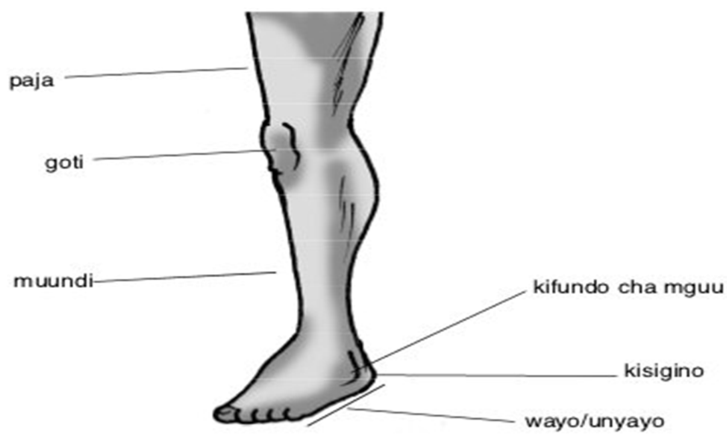

Mguu

Methali; Mrevata vata, ethikomwa ni nza.

Tarijama; Anayetembea tembea, hafi njaa.

Kidole

Methali; kichaa kimwe, chething'ola nda he mutwi.

Tarijama; Kidole kimoja hakivunji chawa kichwani.

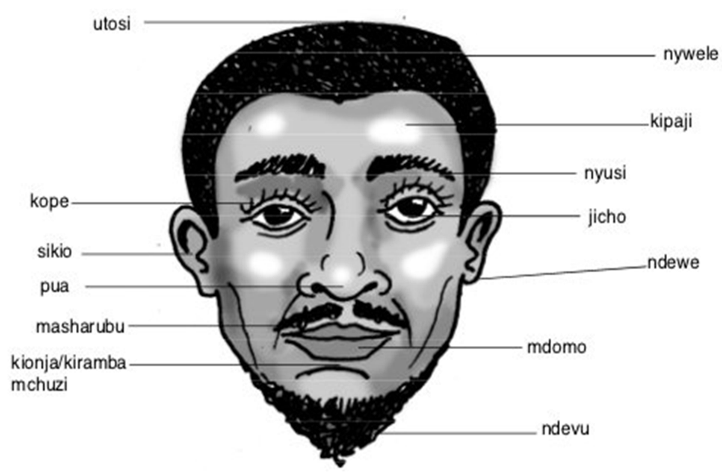

Kichwa

Methali; Mutwi wa mghenji, ni kithaka.

Tarijama; Kichwa cha mwenzako, ni kichaka.

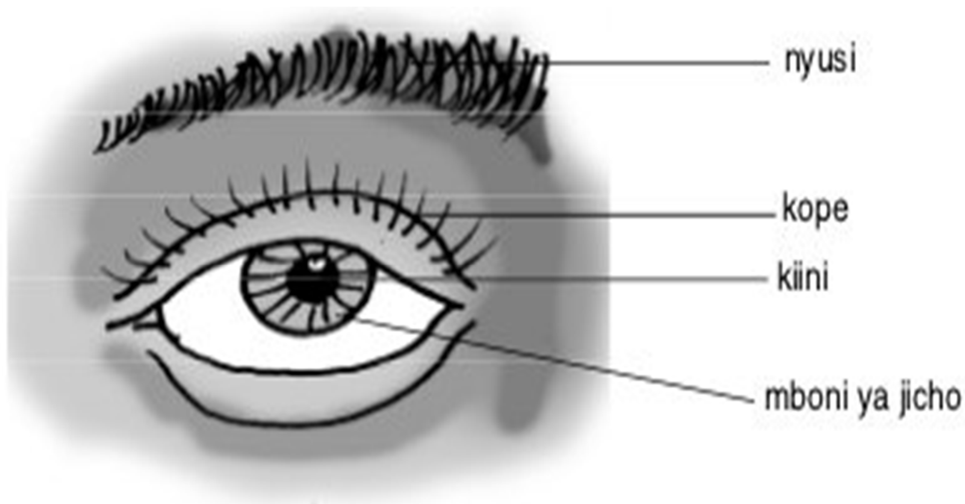

Jicho

Methali; Kuvata mwenye, ni kupighitha iziso.

Tarijama; kutembea peke yako, ni kufikicha jicho.

Mgongo

Methali; Ilo ni ihute, lafumia mghongo.

Tarijama; Hilo ni jipu, lililoota mgongoni.

Kiambatanishi 7: Jamii ya Wapare wa Mwanga na Same na Historia Yao kwa Ufupi

Wapare ni kabila linalopatikana katika Wilaya mbili za mkoa wa Kilimanjaro. Wilaya hizo ni Mwanga na Same. Kabila la Wapare ni miongoni mwa makabila ya Tanzania. Lugha ya jamii hii ni Kipare. Kulingana na mazingira ya Wilaya ya Mwanga na Same, kuna Wapare wanaoishi maeneo ya tambarare na wengine maeneo ya milimani. Idadi kubwa ya Wapare, wanaishi maeneo ya milimani. Kulingana na takwimu za sensa ya mwaka 2012, Wilaya ya Same, ilionekana kuwa na wakaazi 269,807 na Wilaya ya Mwanga, wakaazi 131,442.

Kwa upande wa watani, Wachagga ndiwo watani wakuu wa Wapare. Wachagga ingawa ni taabu kuwapata huko makwao, Moshi, kutokana na kukimbilia maeneo mengi ya ndani na katika nchi za ughaibuni, kwa ajili ya shughuli za uchumi. Wachagga ni taifa nnje ya Kilimanjaro, wakirudi Moshi, wote hujigawa; Wakibosho, Warombo, Wamarangu na Wamachame.

Kabila la Wapare ni kabila ambalo lina ushawishi mkubwa nchini Tanzania kiuchumi, kisiasa na kijamii. Limewahi kutoa Maprofesa wa fani nyingi katika taasisi nyingi, mfano, Prof. Maghembe, J. Waziri wa Maliasili na Utalii, na Prof. Mwajabu Ali Kachenje, ambaye, ni miongoni mwa Maprofesa wa kike. Pia, Kabila la Wapare limewahi kutoa Waziri Mkuu na Makamu wa Raisi, Cleopa Msuya.

JIOGRAFIA

Wilaya za Same na Mwanga ni Wilaya ambazo zimetawaliwa na milima na mabonde. Miongoni mwa milima mikubwa na maarufu, ni kama vile Ngofi, Kamwala, Kifaru,

Kindoroko na Shengena. Sehemu za milima, zimekuwa muhimu sana kwa wakaazi wa Wilaya hizo kwa vyanzo vikuu vya maji. Maeneo mengi ya milima ndiyo yenye misitu. Misitu ni chanzo kikuu cha mvua za mara mbili kwa mwaka. Hivyo, kuwezesha chemchem za maji, ambazo, ni vyanzo vya mito, kama vile mto Chunguli, na mto Mbakwe.

MILA NA DASTURI

Wapare kama zilivyo jamii nyingine, wana mila na dasturi zao, kama vile;

Vyakula vyao vikuu ambavyo ni, kishumba, ibada na kishukuri. Masuala ya ndoa na harusi, mahari ya kimila ya ng'ombe wane (4) na mbuzi wawili (2). Mahari hayo hutolewa kwa wazazi wa msichana, labda kwa mkupuo au kwa awamu, kutegemeana na makubaliano ya pande zote mbili, yaani upande wa mvulana na ule wa msichana.

Vile vile, ndoa na harusi huambatana na tunzo anazotozwa muoaji, ambazo hujulikana kwa jina la "Mbuta". Hizo hutolewa kwa watu wa karibu na msichana, kama vile, wazazi, bibi, babu na shangazi.

Mfano mwingine wa mila, ni ile, ya mama, aliyejifungua, kukaa ndani kwa muda wa miezi mine. Katika siku nne za mwanzo, mama huyo hukaa jikoni, na chakula anachopikiwa, hakiliwi na wanaume.

Vile vile mtoto anapozawa, kina mama, hupiga vigelegele, ikiwa ni ishara ya furaha. Baada ya muda wa wiki au miezi kadhaa, mtoto hunyolewa nywele na kufanyiwa sherehe. Mtoto hunyolewa na bibi mzee, ambaye ameteuliwa kwa kazi hiyo. Sherehe hizo huambatana na ulaji wa vyakula, vikiwamo vile vya asili, "kishumba" na "ibada"

UCHUMI

Jamii ya Wapare inazo shughuli nyingi za kuwezesha kuimarika kwa uchumi wake. Shughuli hizo zinatafautiana, kulingana na mazingira. Wapare wanaendesha kilimo cha mazao ya ndizi na kahawa. Mazao hayo huzalishwa zaidi maeneo ya milimani. Mazao mengine yanayozalishwa, ni mahindi, maharage, viazi, mihogo na mboga za majani. Mazao yote hayo huuzwa kwingi, hivyo, kuinua kipato cha Wapare.

Ufugaji ni shughuli nyingine ya kiuchumi inayofanywa na Wapare. Ufugaji unaofanywa, ni wa mifugo ya ng'ombe, mbuzi , kondoo na kuku. Ufugaji wa ng'ombe , mbuzi na kondoo ni ule wa ndani, kwa maeneo ya milimani na uchungaji kwa maeneo ya tambarare. Wanyama hao, huuzwa katika masoko na hivyo, kuwapatia kipato wafugaji.

Biashara za bidhaa hufanywa na Wapare wenyewe kwa wenyewe, pia, Wapare na jamii nyingine, kama vile, jamii za Moshi. Bidhaa za kibiashara ni pamoja na mifugo, mazao, kamba, vyombo na dawa. Vyote hivyo huwapatia Wapare, kipato cha kuendeshea maisha yao.

Uvuvi ni shughuli nyingine ya uchumi inayofanywa na Wapare katika Bwawa la Nyumba ya Mungu, Ziwa Jipe na Dimbwi la Kisanjuni. Samaki wa kutosha huvuliwa, kwa chakula na biashara.

Udongo wa mfinyanzi hutumiwa na wafinyanzi, kufinyangia vyungu vya kupikia, mitungi, sahani na vikombe. Watu wengi hujipatia kipato na hivyo, kuimarisha uchumi wa jamii ya Wapare, kwa usanii huo wa kufinyanga vyungu.

ELIMU

Elimu ya jadi na kisomo cha shuleni, zimekuwa zikitolewa katika jamii ya Wapare. Elimu ya jadi imekuwa ikitolewa na wazee katika matukio kama vile ya harusi. Vijana wanaoowana, hupatiwa mafunzo maalumu ya jinsi ya kuendesha maisha ya ndowa. Mafunzo hayo ya jinsi ya kuishi katika ndowa kwa Kipare, huitwa "kutufiwa vughimbi".

Kisomo cha shuleni, huanza na shule za Msingi ndani ya kila kijiji na baadhi ya vijiji vina shule mbili za msingi. Kwa upande wa Sekondari, pia, eneo la utafiti lina Sekondari za Kata na pia, kuna Sekondari za binafsi, kama Sekondari ya Shighatini inayomilikiwa na Kanisa la Kiinjili la Kilutheri Tanzania (K.K.K.T). Kutokana na kuwapo kwa mfumo mzuri wa elimu, jamii katika eneo hilo imeweza kuendesha maisha kulingana na uhalisia.

MISIBA

Kwa kawaida, misiba ni miongoni mwa mambo mazito ambayo hugusa jamii kipekee. Kipindi cha msiba ni kipindi ambacho jamii huungana pamoja ili kuwasaidia na kuwafariji wale waliofikwa na msiba.

Matanga hufanywa, kwa muda wa siku tatu, ambapo, kwa siku tatu, baada ya marehemu kuzikwa, ndugu, jamaa na marafiki wa karibu hushinda na kulala kwenye familia yenye msiba huku wakiwafariji na kuwasaidia wafiwa. Baada ya siku tatu (3) ndipo matanga huvunjwa na kila mtu, kurudi kwake, kuendelea na maisha yake.
Jambo jingine la kifasihi linalofanyika kwenye misiba ya Kipare, ni tambiko. Tambiko hufanyika, kwa mfano, kumwaga pombe chini huku mmwagaji akitamka

maneno ya kumuombea mkumbukwa. Pombe hiyo ni ya asili, ambayo hutengenezwa kwa miwa, kwa kipare, huitwa “dengelua”

Vile vile, huweza kufanywa tambiko yenye nia ya kubaini chanzo cha kifo cha muhusika ikiwa kifo chake cha kawaida au kama, kina mkono wa mtu au wa Mizimu.

TIBA

Katika eneo la utafiti, tiba imepawa kipaumbele, kwa kuzingatia kwamba, jamii yenye maendeleo mazuri, ni lazima, iwe na afya bora. Tiba zilizopo ni zile za kisasa, kuna zahanati za vijiji ambazo husaidia kutoa matibabu. Kwa magonjwa, ambayo hayawezi kutibiwa katika zahanati hizo, wagonjwa hupawa rufaa na kwenda kwenye hospitali ya Wilaya.

Vile vile, zahanati hizo hutoa huduma kwa kina mama, ambao wanahitaji kujifungua, huhudumiwa katika zahanati na hupelekwa kwenye hospitali ya Wilaya, ikiwa wanakabiliwa na hatari za wao wenyewe, watoto au wote. Huduma za mama na mtoto pamoja na huduma za uzazi wa bora, pia, hutolewa katika zahanati hizo.

Kwa upande mwingine, wenyeji wa eneo la utafiti, hutegemea pia, tiba za asili katika kutibu magonjwa. Baadhi ya magonjwa ambayo hutibiwa kwa tiba za asili ni pamoja na malaria kwa kutumia dawa iitwayo “Mvoro”, ikichanganywa na “Mvuti”. Ugonjwa mwingine ni kikohozi, ambacho hutibiwa kwa kutumia majani yaitwayo “Iririko”. Kwa pamoja, tiba za kisasa na za asili zimekuwa zikitumiwa na wenyeji wa eneo la utafiti, katika kuimarisha afya za wanajamii.

Vile vile, mwishoni mwa miaka ya 1990 na mwanzoni mwa miaka ya 2000, dawa ya asili iitwayo “ngetwa” iliibuka kuwa maarufu, katika kile kilichoaminiwa kuwa na uwezo wa kutibu magonjwa sugu. Kwa pamoja, tiba za kisasa na za asili, zimekuwa zikitumiwa na wenyeji wa eneo la utafiti, katika kulinda afya zao.

SHUGHULI ZA NATIKI

Katika eneo la utafiti, wanajamii wana nyimbo za natiki/ sanaatendezi, ambazo huchezwa katika shughuli, zikiwa na madhumuni makubwa ya kuelimisha na kuburudisha.

Mjungu ni mojawapo kati ya ngoma za Kipare. Mjungu ni neno la Kipare, lenye maana ya mwanzi. Hii ni ngoma ambayo wachezaji, huimba na kucheza, huku wakipigapiga chini kwa vipande vya mianzi. Ngoma ya mjungu huchezwa katika matukio mengi, miongoni mwa matukio hayo ni sherehe za harusi, na pia, katika sherehe za kitaifa.

Kiambatanishi 8: Maelezo ya Maneno Yaliyotumika

NA	MSAMIATI	UFAFANUZI
1.	Data	Taarifa
2.	Elimu	Maarifa
3.	Elimu ya jadi	Maarifa kuhusu maisha ya jadi / asili
4.	Fasihi	Taaluma ya maneno mateule yatokanayo na mazingira, ujuzi, jamii, tajriba, ubunifu na usanii wa jamii yatumikayo kuelezea uhalisia wa jamii hiyo kwa manufaa ya wanajamii
5.	Fasihisimulizi	Ni njiya mojawapo ya kuhifadhiya elimu ya fasihi
6.	Hojaji	Karatasi yenye maswali ya uchunguzi na ya kuuliza mtu mambo yatakiwayo kuelezwa.
7.	Jadi	Asili
8.	Kazi tangulizi	Kazi zilizofanywa na watafiti waliotangulia kabla ya kazi hii.
9.	Kitengo	Sehemu
10.	Kitivo	Idara kuu ya masomo ya fani fulani ya Chuo Kikuu ambayo huwa na idara zake ndogondogo.
11.	Kauli	Tamko au usemi, maelezo, maoni au hisia.
12.	Maskani	Pahali anapoishi mtu, makaazi (pahali panapofanyiwa utafiti).
13.	Nadharia	Mawazo, maelezo au mwongozo uliyopangwa ili kutatua au kutekeleza jambo fulani.
14.	Shahada	Degree / Digrii ya Chuo Kikuu
15.	Sampuli	Mfano mzuri, kipimo, uteuzi
16.	Tathimini	Undani au ubora wa kitu.
17.	Usuli	Taarifa ya awali ambayo ni muhimu katika kuelewa tatizo, hali au jambo.
18.	Utafiti	Ni uchunguzi wa kiuhalisia ambao unalenga kugundua au kufasiri kweli.
19.	Uzamili	Masomo ya shahada ya pili.
20.	Maadili	Mwenendo mwema, mafundisho mema.

Kiambatanishi 9: Wilaya za Mwanga na Same-Makaazi ya Wapare